

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

EPİKTETOS VE MARCUS AURELIUS'DA
ÖLÜM

MUHAMMET YALMAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

DOÇ. DR. MELİKE MOLACI

KONYA- 2023

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet Yalman		
	Numarası	18810101029		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	*	
		Doktora		
Tezin Adı	Epiktetos ve Marcus Aurelius'da Ölüm			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Muhammet YALMAN

İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet Yalman		
	Numarası	18810101029		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	*	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Melike MOLACI		
Tezin Adı	Epiktetos ve Marcus Aurelius'da Ölüm			

Ölüm, insan için mevcut yaşamın sonu anlamına gelmektedir ve ölümünün ardından geri dönen kimse olmadığı için bilinmezlik içermektedir. Ölümün ne olduğunu bilmeyen kişi için ölüme karşı nasıl bir tavır takınılması gerektiği büyük bir soru işaretidir. Bu bilinmezlik insanın ölüme karşı yanlış yargılarda bulunmasına neden olmakta ve kişinin erdemsiz davranıp mutsuz olmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı ölüm hakkında cevaplanması gereken bazı sorular bulunmaktadır. Bu sorulardan bazıları şunlardır: Ölüm nedir? Ölüm iyi, kötü veya farksız mıdır? Ölüme insanın müdahalesi bulunur mu? Ölümden sonra ruhun ve bedenin durumu nedir? Bu sorulara cevap aramak için çalışma boyunca Stoa Okulunun son dönem filozoflarından olan Epiktetos ve Marcus Aurelius'un felsefelerinde ölüm düşüncesinin yeri açıklanacak, ölüm düşüncesi kapsamlı bir şekilde değerlendirilecek ve ölüm hakkındaki sorulara bir çözüm aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Korku, Epiktetos, Marcus Aurelius, Stoacılık.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Muhammet Yalman		
	Student Number	18810101029		
	Department	Philosophy		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	*	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Melike MOLACI		
Title of the Thesis/Dissertation	Epictetus and Marcus Aurelius on Death			

Death means the end of the current life for human, and it contains uncertainty since there is no return after his death. For a person who does not know what death is, it is a big question mark what attitude he will take towards death. This obscurity causes a person to make wrong judgments about death and causes a person to act without virtue and become unhappy. Therefore, there are some questions that need to be answered about death. Some of these questions are: What is death? Is death good, bad, or indifferent? Is there human intervention in death? What is the state of the soul and body after death? In order to search for answers to these questions, the place of the idea of death in the philosophies of Epictetus and Marcus Aurelius, the philosophers a last Stoic, will be explained throughout the study, the thought of death will be comprehensively evaluated and solutions to questions related to death will be sought.

Keywords: Death, Fear, Epictetus, Marcus Aurelius, Stoicism.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR DİZİNİ	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM EPIKTETOS'TA ÖLÜM

1.1. Doğa, Tanrı ve İnsan.....	13
1.1.1. Doğa ve Tanrı	13
1.1.2. İnsan	18
1.2. İzlenim	22
1.3. Onay	25
1.4. İyi, Kötü ve Farksız.....	31
1.5. Bize Bağlı Olanlar ve Bize Bağlı Olmayanlar	36
1.6. İrade	47
1.7. Özgürlük	52
1.8. Ölüm	53
1.9. İntihar	61

İKİNCİ BÖLÜM MARCUS AURELIUS'DA ÖLÜM

2.1. Doğa Tanrı ve İnsan.....	66
2.1.1. Doğa ve Tanrı	67
2.1.2. İnsan	71
2.2. İzlenim	74
2.3. İyi, Kötü Farksız.....	76
2.4. Ruhun Etkinlikleri	79
2.5. Ölüm	87
2.6. İntihar	96
SONUÇ	99
KAYNAKÇA	109

KISALTMALAR DİZİNİ

Arist.
De an.
Eth. Nic.
Parv. Nat

Aristoteles
De Anima (Ruh üzerine)
Ethica Nicomachea (Nikomakhos'a Etik)
Parva Naturalia (Doğa Bilimleri Üzerine)

Cic.
Fat.
Nat. D.
Tusc.

Cicero
De Fato (Kader Üzerine)
De Natura Deorum (Tanruların Doğası)
Tusculanae Disputationes (Tusculum Tartışmaları)

DL

Diogenes Laertios
*Peri Biôn, Dogmatôn Kai Apophthegmatôn Tôn En
Philosophia Eudokimêsantôn (Ünlü Filozofların
Yaşamları ve Öğretileri)*

Epict.
Diss.
Ench.

Epiktetos
Dissertationes (Söylevler)
Encheiridion (Enkheiridion)

Lucr.
DRN

Lucretius
De Rerum Natura (Doğanın Evrimi)

M. Aur.
Med.

Marcus Aurelius
Meditations (Kendime Düşünceler)

Pl.
Ap.
Grg.
Men.
Prt.
Phd.
Phdr.

Platon
Apologia (Sokrates'in Savunması)
Gorgias
Menon
Protagoras
Phaedo (Phaidon)
Phaedrus (Phaidros)

Sen.
Ep.
Ira.
QNat.
Prov.

Seneca
Epistulae Morales (Ahlaki Mektuplar)
De Ira (Öfke Üzerine)
Quaestiones Naturales (Doğa Araştırmaları)
De Providentia (Tanrısız Öngörü)

Sextus
Adv. Math.

Sextus Empiricus
Adversus Mathematicos (Matematikçilere Karşı)

GİRİŞ

İnsan söz konusu olduğunda yaşam ve ölüm birlikte ele alınmaktadır çünkü yaşam ne kadar kısa veyahut uzun olursa olsun bir ölümün gelişiyle birlikte bitecektir. Bundan dolayı ölüm konusunu ele almadan önce insanın neden yaratıldığına ve yaşamının anlamına dair Epiktetos ve Marcus Aurelius'un görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. İlk olarak Epiktetos'a göre insan, ölümlü bir beden içinde tanrının yarattığı evrene tanıklık etmek ve bu ziyafete kısa süreliğine de olsa katılmak üzere dünyaya gönderilmiştir. Ziyafete olan davetin süresi bittiğinde ve ölüm vakti geldiğinde tanrılara karşı isyan etmektense davetleri için şükran duymalı ve mutlu bir şekilde bu yaşamdan ayrılmalıdır. Tanrının insanlara sunmuş olduğu lütfü en iyi şekilde değerlendirip mutlu bir yaşam sürmek tanrılara edilecek en güzel teşekkürdür. Fakat insanlar bu dünyada daha fazla kalıp ölmeyi dilerse hem tanrılara karşı hem de kendinden sonra gelecek insanlara karşı saygısızlık etmiş olurlar. Çünkü ziyafete katılacak insanların ziyafete katılacak alana ve dünyanın nimetlerine ihtiyaçları vardır. İnsanlar, kendinden sonra gelecek insanlara yer açmalı ve bu dünyayı terk etmelidir ki yeni insanlar gidenlerin yerini alabilsinler (Epict. *Diss.* IV. 1). Bundan dolayı kadere rıza göstermek ve yaşam için tanrılara sonsuz şükretmek gereklidir. Tanrıların insanı dünyaya göndermekteki tek amacı ziyafete katılmaları ve eserlerini görmeleri değil aynı zamanda doğayı anlamlandırmalarıdır. Bu yüzden insanın doğduğu zamanki birikimi ve gelişimi ile ölüm zamanı gelene kadarki birikiminin ve gelişiminin aynı olması utanç vericidir. İnsan için gelişimin sınırları doğanın sınırları tarafından belirlenmiştir. Sınırlarımız düşünmek ve anlamak, doğaya uygun yaşamak ile sonuca ulaşmaktadır. İnsanın asli görevi bu sınıra ulaşmaktır (Epict. *Diss.* I. 6). Aurelius ise insanın yaşamı boyunca her türlü eylemini yaşam amacına uygun şekilde yapmasını öğütlemektedir. İnsanın yaşamının asli amacı ise davranışlarında topluma fayda sağlamaktır (*Med.* XII. 20). İnsanın iyi bir yaşam sürdürmesi için yapması gereken en önemli şeyler, kendi doğasına uygun yaşamak ve sözlerinde dürüst ve mert olmaktır. İnsan ancak bu sayede güzel bir yaşam sürebilecektir (*Med.* III. 12).

Yaşamın son bulması olarak tanımlanabilecek ölüm, insanın en azından mevcut olan yaşantısının son bulmasıdır. Bundan dolayı ölüm gerçekleştiğinde kişinin mevcut

yaşantısındaki varlığı ve anlamı son bulacaktır. Bu yüzden ölümü tanımlamak yaşamı tanımlamak kadar önemlidir. Ölümü tanımlamak için ise ilk olarak ölümün öznesi olan insanın hangi unsurlardan bir araya geldiğini tanımlamak gerekmektedir. Bunun ardından ölümün iyi, kötü veya farksız mı olduğunu tanımlamak için iyi kötü ve farksızın ne olduğunu açıklamak gerekmektedir. Bu sayede ölümün hangi kategori altında değerlendirildiğinin bilgisine sahip olunacaktır. Ardından insanın ölüme karşı müdahalesi bulunup bulunmadığının bilgisine ulaşılmalıdır. Çünkü insanın ölüme müdahale edip edemeyeceğini bilmesi onun ölümü öteleyebilme veyahut engelleyebilme gücüne sahip olup olmadığını bilmesi anlamına gelmektedir. Son olarak ölümü tanımlamak ve ona nasıl yaklaşmak gerektiğine dair bilgiye sahip olmak gerekmektedir. Bu sayede insan yaşamın bir parçası olan ölümün ne olduğuna dair bilgi sahibi olacaktır. Bilgi sahibi olan kişinin ölüme dair yargısı ve takındığı tavrı erdeme uygun olabilecektir. Ölüme dair bu bilgilerin tümüne sahip olmak insanın mutlu ve erdemli bir yaşam sürmesi için önemlidir. Bu bilgilere sahip olmayan kişi ölümü tanımadığı için ölüme dair yanlış yargılara sahip olacak ve yargularından kaynaklı olarak ölüme karşı korku besleyecektir. Ölüme karşı beslenen korku ise insanın geleceğe karşı endişe beslemesine ve mutsuz bir yaşam sürmesine sebep olacaktır.

Korku, insan psikolojisini olumsuz etkileyen ve insanın başına gelecek en büyük rahatsızlıklardan biridir. Ölüm korkusu ise diğer korkular gibi insanın yaşamını olumsuz etkilemekte ve erdemli yaşam sürmesine engel olmaktadır. Varolma nedeni ziyafete katılma, doğayı anlamlandırma, topluma fayda sağlama ve doğaya uygun yaşama olan insan ölüm düşüncesinden dolayı yaşamın getirdiği sorumlulukları yerine getiremezken mutsuz ve huzursuz bir yaşam sürmektedir. Bu sebeplerden kaynaklı olarak korkunun ve diğer rahatsızlıkların kaynağını bulup onlara çözüm getirmek ölüm korkusuna çözüm sağlamak için fazlasıyla önemlidir. Stoacılara göre insan psikolojisinden kaynaklanan rahatsızlıkların nedeni tutkulardır (*perturbatio/pathos*); tutkuların kaynağı ise algı ve yargıdır. Algı ve yargı tutkuların hem ortaya çıkış nedeni hem de onların şiddetinin artmasında temel unsurdur (Cicero, *Tusc.* 4. 14). Stoacılar iki adet iyi görünen, iki adet de kötü görünen tutkudan söz etmektedirler. İyi görünenler haz ve arzu, kötü görünenler korku ve acıdır. İyi görünen tutkulardan olan

hazın kaynağı var olduğu sanılan iyilikten, arzu ise gelecekte var olduğu sanılan bir iyilikten kaynaklanmaktadır. Kötü görünen tutkuların korkunun kaynağı gelecekte gerçekleşeceği sanılan kötülükten, acı ise şu anda gerçekleştiği sanılan bir kötülükten kaynaklanmaktadır (Cic. *Tusc.* 4. 11-12). İyi olduğu sanılan şeyden kaynaklanan haz ile arzunun tutarlı ve ölçülü şekilde yönlendirilmesinden kaynaklı olarak irade ortaya çıkmaktadır. İrade, mantık sınırlarında bir iştah olarak tanımlanmakta ve sadece bilgi insanda bulunmaktadır (Cic. *Tusc.* 4. 12). Çalışmanın konusu olan ölümün, kötülük olarak algılanmasının nedeni olan korku, gelecekte gerçekleşecek ve dayanılması zor olarak görülen kötülüğün algısı olarak tanımlanmaktadır. Korkunun birçok alt dalı bulunmaktadır. Korkunun alt dalları, uyuşukluk, utanç, dehşet, korkaklık, kafa karışıklığı ve şaşkınlıktır. Korkunun alt dallarından olan uyuşukluk; başımıza gelecek olan bir işten korkmak şeklinde tanımlanmaktadır. Utanç ve dehşet ise bedenden kaynaklı bir korku olduğu için bu duygular yüzde kızarıklığa ve vücutta solgunluğa, titreme ve dişlerde takırdamaya neden olur. Korkaklık ise yaklaşmakta olan kötülükten kaynaklı olarak aklın kontrolünü kaybetmesine neden olan korku olarak tanımlanmaktadır (Cic. *Tusc.* 4. 14-15). Seneca'ya göre insanların korkularının temel nedeni umuttur. Geleceğe dair korkularımızın nedeni şu anda elimizde olanlarla yetinmeyip geleceğe dair umut beslemektir. Bu ise korkuya neden olmaktadır (Sen. *Ep.* 5. 5-7). Görüldüğü üzere korkunun temel nedeni gelecekte başımıza gelecek kötülüğün düşüncesidir. O halde ölüm korkusundan kurtulmak için öncelikle ölümün kötü olup olmadığına dair bilgi edinilmeli ve korkunun kaynağı olan kötülük algısı ve yargısına çözüm getirilmelidir. Bu çözümü getirmek için de öncelikle ölümün hangi kötülükleri doğurduğuna dair yanlış yargıları ortaya koymak gerekmektedir. Bu sayede algı ve yargıdan kaynaklanan tutkuların kurtulup erdem önünde büyük bir engel olan kötülüklerden olan korkuya bir çözüm sağlanabilecektir. Korku sorununa çözüm ararken sadece korkudan kurtulma yolunda çözümler aramak yerine diğer tüm tutkuların kurtulmak üzerine bir yol bulmak hem korkuya neden olan diğer unsurlardan arınmayı hem de diğer tutkuların arınmayı sağlayacaktır. Çünkü korkuya neden olan bir unsuru çözmek farklı nedenlerin önüne geçmekte yeterli olmayacaktır. Eğer ki kötülüklerin tümüne bir çözüm yolu sunulursa hem korkudan kaynaklanan tutkuya hem de erdem önündeki tüm engellere çözüm bulunmuş olacaktır. Bunun yolu ise insan için neyin kötü neyin iyi olduğunun belirlenmesi, insanın başına gelen

kötülüklerin kaynağının bulunup çözümlenmesi gerekmektedir. Bundan dolayı çalışmanın devamında ölüm korkusu kadar diğer kötülüklerin nedenlerini ortadan kaldırmak için de bir nebze de olsa çözüm aranacaktır.

Stoa okuluyla aynı dönemlerde faaliyet gösteren ve Stoa görüşlerine en çok muhalif görüş sunan okullardan biri olan Epikouros okulunun kurucusu Epikouros ve takipçisi Lucretius'un ölüm korkusu hakkındaki görüşleri ölüm korkusunun kaynağını ve nedenlerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Epikouros'a göre, insanların ölümden korkmalarının iki temel nedeni ölümden sonra cezalandırılma korkusu ve ölümlerle birlikte haz ve mutluluk gibi güzel duyguların elimizden alınıyor olmasıdır (Arslan, 2008: 136). İnsanın mutluluğunun önüne geçen en büyük engel olarak görülen iki korku olan ölüm ve tanrı korkusuna karşı gelmek, bu korkulardan kurtulmak gerekmektedir (Epiküros, 2015: 28). Ölümden korkmanın bir başka nedeni ise bir inanç olan gök cisimlerinin mutlu ve ölümsüz olduğu düşüncesidir. Ölümün mutlulukla bağının olduğu düşüncesi ve ölümün kontrolünün bizde olduğu düşüncesi ölüm ile karşılaşan zihnin mutsuz olmasına neden olmaktadır (DL X. 81). Eğer ki ölümün bize bağlı olduğu düşüncesi ve doğa olaylarına karşı korku olmasaydı insanların doğayı incelemesine gerek kalmazdı (Epiküros, 2019: 28). Epikouros'un takipçisi ve Epikouros okulunun en önemli temsilcilerinden biri olan Lucretius'a göre, insanların büyük kötülüklerle bulaşmasının, dünyada kötülükler yapmasının nedenlerinden biri ölüm korkusudur. Çocuk yapmanın, para biriktirmenin, cinayetlerin, en yakınlarına bile korku ile yaklaşmanın temel kaynağı da ölümden korkmaktır. Ölüm korkusunun aşırı derecede büyümesi ve artık kontrolden çıkmasından dolayı insanın korktuğu ölümü kendisinin gerçekleştirebileceğine değinen düşünür, insanın ölümden aşırı korkmasından dolayı intihar bile edebileceğini dile getirir (Lucr. *DRN.* 3.41). Stoacı olan Seneca da bu görüşe benzer bir görüşe sahiptir. Düşünürü göre insanlar yaşamı küçük gördükleri ve çekilmez olarak düşündükleri kötülüklerle maruz kalmaktan korktukları ve kurtulmak istedikleri için intiharı seçerler. Düşünür yaşamı küçümsediği için ölümü seçenlerin yanı sıra ölümden korktukları için korkular ve acılar içinde yaşam sürenleri de hatalı görmektedir (Sen. *Ep.* 4. 4-5). İnsan ne ölümden korkmalı ne de sonsuza kadar yaşamak için can atmalıdır. Lucretius düşüncesinde ölüm korkusunun nedenlerinden biri Epikouros'ta da olduğu gibi ölümden sonra

insanın cezalandırılacağı ve büyük acılar çekeceği düşüncesidir. Düşünürün yaşadığı toplumunun inancında bulunan, kötülük yapan insanların ölümden sonra gideceği yer olarak bilinen Tartaros'ta, yeraltı dünyasında acı çekeceği düşüncesi insanların ölümden korkmasının en büyük nedenlerinden biridir (Lucr. *DRN.* 3.41). Kötü olarak anılan insanların bile Tartaros'tan korktukları için tanrılara adak adadığından söz eden düşünür, ölümden sonraki hayatta ceza almaktan korkan insanların tanrılara acı içinde yalvarışlarını kaleme alır. Günümüz inançlarının da kullanmış olduğu öte alem argümanları insanların ölümden sonra yaşantılarında ceza çekeceklerini düşünmelerine neden olmaktadır. Farklı toplumlarda farklı isimlerle anılan bu yer İslam toplumunda Cehennem, Yahudi toplumlarda Ge-hinnom, Yunan toplumlarda Gehenna ve Tartaros olarak adlandırılmaktadır. Farklı toplumlarda farklı isimlerle farklı şekillerde anılıyor olsa da bu yerler temelde tüm toplumlarda insanların ölümden sonra yaptıkları kötülüklerin cezasını çekeceği yer olarak bilinmektedir. Bundan dolayı insan ölüme karşı korku beslemekte ve bu korkusundan kaynaklı olarak tanrılara ibadetler edip kurbanlar sunmak gibi farklı ibadetlerde bulunmaktadır. Bu durum insanların büyük korkularının ve travmalarının oluşmasına neden olmaktadır. Bu mekanların varlığı, sadece korku ve travmaya neden olmaktan öte arka planında iki çeşit düşünce barındırmaktadır; ilki insanın ölümden sonra yaşayacağı, ikincisi ise cezalandırıcı bir tanrı figürüne olan inancıdır. Bu iki düşünce ölüm konusunda tartışılması gereken meselelerdendir. Epikouros gibi Lucretius da ölümden sonra yaşamın varlığına inanmamaktadır. İnsanların bu gerçekliği asla kabul edemediğini, ölünce duyum gücünü yitirdiği halde böceklerin, yırtıcıların, kuşların yiyip bitireceğini kabul etmeyip acı çektiklerini düşünmektedir (Lucr. *DRN.* 3.870). O halde ölümden sonra insanın duyum gücünü yitirip yitirmeyeceği, ölümden sonra yaşamın varolup olmadığı, tanrıların varolup olmadığı, varlarsa nasıl tanrılar oldukları ve son olarak varlarsa tanrıların insanları cezalandırıp cezalandırmadığı gibi sorulara cevap bulmak ölüm korkusuna neden olan korkuların ortadan kalmasını sağlayacaktır. Bu sayede insan erdemli yaşam sürme konusundaki engellerden biri olan ölüm korkusundan arınmış olacaktır.

Ölüm hakkında Epiktetos'un yaşadığı zaman dilimine gelene kadar farklı düşünürler farklı görüşler sunmuşlardır: Ölümün öznesi olan insanın tanımı nedir?

Ölüm iyi, kötü veyahut farksız mıdır? Ölümüne insan müdahale edebilir mi? Bunun gibi sorulara cevap arandığı kadar ölümden sonra ruhun ve bedeninin durumuna dair sorulara da cevap aranmıştır: Ruh ölümden sonra varlığını sürdürüyor mu? Sürdürüyor ise ne kadar ve nerede sürdürüyor? Yoksa ruh beden ile birlikte ölüyor mu? Beden tekrar canlanacak mı? Bu sorulara cevap arayan bazı düşünürlerin bu konudaki cevapları şu şekildedir: İlk olarak Stoa okulunun düşüncelerinden etkilendiği düşünürlerden olan Herakleitos'a göre insan ateş, su ve topraktan oluşmaktadır. Ruh temelde ateşten meydana gelmektedir fakat bireye has olan ruha dönüşürken nemlenen bir ateş haline dönüşmektedir. Düşünür ölümü, ölümsüzlüğe ulaşmak için bir yol olarak görmektedir. İki tür ölümden söz eden düşünürüne göre ilk ölüm sudan gelen ölümken ikinci ölüm ateşten gelen ölümdür. Sudan gelen ölüm ateş olan ruhun tamamen ısınmasıyla, ateşten gelen ölüm de ruhun tamamen ateşe kavuşmasıdır. Ateşten gelen ölüm insan için büyük bir lütuftur (Arslan, 2006: 201-202). Stoa düşüncesi üzerinde etkisi olan bir diğer düşünür olan Sokrates'e göre insan ruhu ile rasyonel yönü olan akli özde anlamda kullanılmaktadır. İnsan beden ve ruh (*psykhē*) yani akıldan oluşmaktadır (Cevizci, 2011: 75). Sokrates açısından ölümün ne olduğu hakkında hiçbir insan bilgi sahibi değildir (Pl. *Ap.* 29b). Ölümün ne olabileceğine dair tahminde bulunan Sokrates'e göre ölüm ya tamamen yok olma yani bilincin tamamen kaybolması ya da ruhun değişim geçirip başka aleme göç etmesidir. Eğer ilk durum gerçekleşirse insan için bu durumun iyi olacağını dile getiren düşünürüne göre sonsuz bir uyku insan için mutluluk vericidir. Tamamen yok olma değil başka bir aleme göçmek olsa bile diğer insanlarla birlikte yaşamak güzel bir durum olmalıdır. Hades'e gidip tanrılar tarafından yargılanmak ve tanrıları görmek insan için bir diğer iyi durumdur (Pl. *Ap.* 41a). O halde ölüm her iki koşulda da Sokrates için iyi olarak değerlendirilmektedir. Sokrates'in ölümden sonra hayat görüşüne açık kapı bıraktığı bir diğer eser ise Platon'un kaleme aldığı *Gorgias* eseridir. Eserde geçen diyalogda Sokrates yaşamış olduğunu iddia ettiği olaydan bahsederek insanların ölecekleri gün yargılandıktan sonra Mutluluklar Adası'na ya da Tartaros'a gideceklerinden söz eder (Pl. *Grg.* 523a-523b). Ardından ölümü birlikte varolan iki unsur beden ve ruhun birbirinden ayrılması olarak tanımlar (Pl. *Grg.* 524b). Görüldüğü üzere Sokrates ölüm hakkında bilinmezci bir tavır takınmış olsa da ölümü iyi olarak tanımlamış ve Hades'ten, Mutluluklar Adası'ndan ve Tartaros'tan söz ederek Antik Yunan toplumunun öte alem olarak

inandığı yerlere değinerek ölümden sonra hayat fikrine açık kapı bırakmıştır. Sokrates'in görüşlerinin ardından ölüm ve sonrasına dair görüşleri felsefe tarihinde büyük etkiler yaratan düşünürlerden olan Platon'a göre insan, ruh ve beden bir arada bulunmasından oluşan ölümlü bir canlıdır (Pl. *Phdr.* 246c). "Sürekli hareket eden şeyler ölümsüz olduğu için her ruh ölümsüzdür" (Pl. *Phdr.* 245c). Beden ise ruh tarafından hareket ettirildiği için ruhun hareket ettirilişi durunca yaşamı son bulur. Yani insan için ölüm, ruhun bedeni terk etmesiyle gerçekleşir. Düşünüre göre yaşantısı boyunca arınamayan insanlar ölümden sonra Hades'e gidecek ve çamurda yatacaktır, arınanlar ise tanrılarla beraber bulunacak ve mutlu olacaklardır (Pl. *Phd.* 69c).¹ Bedenden ayrılan ruh kendisine benzeyene doğru yani tanrılara doğru gider ve ömrünün geri kalanını onlarla birlikte geçirir (Pl. *Phd.* 81a). Lakin bu durum sadece arınmış ve bilge ruhlar için geçerlidir. Kötülerin ruhu ise bedene olan sevdalarından dolayı farklı bir bedene tutsak olana kadar boş bir şekilde dolanırlar (Pl. *Phd.* 81d-813). O halde ölüm iyi ruhlar için iyiyken kötü ruhlar için kötüdür. Platon ölümden sonra ruhun bedenden ayrılıp göç edeceğinden söz ederek hem ölümden sonra hayat fikrini kabul etmiş hem de Hades ve çamurdan söz ederek öte alemde var olan bir cennet ile cehenneme benzer bir alemde söz etmiştir. Platon'un öğrencisi olan ve felsefe tarihine yön vermiş önemli Antik Yunan düşünürlerinden biri olan Aristoteles ölümü tanımlarken öncelikle yaşamın temel kaynağını tanımlamaktadır. Hayvanların yaşamı doğuştan getirdikleri sıcaklığa bağlıdır. Bu sıcaklığı kaybettiklerinde ise ölürlür. Bu sıcaklığın kaynağı ise kalptir. Tüm beden kalpten kaynaklanan sıcaklık varken yaşamaya devam edecek, kalbin sıcaklığını kaybetmesinin ardından canlılık bitecektir. Beden kadar ruh da sıcaklığını bu bölgeden almaktadır yani ruhun canlılığı kalbin sıcaklığına bağlıdır (Arist. *Parv. nat.* 469b5-20). Düşünüre göre ruh (*psykhē*), "yaşama gücüne sahip doğal bir cismin birinci yetkinliğidir" (Arist. *De an.* 412a20). Ruh ile beden bir olup olmadığını tartışmaya bile lüzum yoktur. Çünkü ruh ile beden birbirinden bağımsız şekilde var olamazlar (Arist. *De an.* 413a4). Aristoteles'in ruhun ölümden sonra varlığını sürdürüp sürdürmeyeceği ve ölümün bir göç mü, yoksa yok oluş mu olduğu hakkındaki görüşleri felsefe tarihinde Aristoteles felsefesi çalışanlar

---

¹ *Phaidon* diyalogunda her ne kadar Sokrates'in dilinden bu görüşler kaleme alınmış olsa da bu görüşlerin asıl sahibi Platon'dur. Ruhun ölümsüzlüğü konusunun felsefeye taşınması ve incelenmesi Platon tarafından gerçekleştirilmiştir (Kaya, 2018:128).

tarafından uzlaşlamayan konular olmuştur. Bu konudaki ilk görüşe göre düşünür ölümünden sonra hayatı tamamen reddetmektedir, ikinci görüşe göre ise ölümünden sonra hayatın varlığını kabul etmektedir (Kaya, 2018:130). İlk görüşü savunanlar yukarıda belirttiğimiz *De Anima* eserinde düşünürün beden ile ruhun birbirinden bağımsız yaşayamayacağı konusundaki görüşlerini kanıt göstererek ruhun beden ölümünden sonra varlığını sürdüremeyeceğini iddia ettiğini savunmaktadırlar. İkinci görüşü savunanların ilk görüşü savunanlara katılmadığı nokta ise Aristoteles'in akıl kavramını yorumlama şekilleriyle alakalıdır. Akıl, ruhun insanı diğer canlılardan ayıran ve üstün kılan yetisidir. Düşünürü göre akıl, "henüz akletmeden önce işler halde, varolanların hiçbirisi değildir. Bedenle karışmış halde olması bu yüzden mantıksız"dır (Arist. *De an.* 429a10). Metnin devamında ruhu "biçimlerin yeri" olarak tanımlamanın doğru olduğunu lakin sadece akli ruhun bu tanıma uyduğunu söylemektedir. Akli yukarıda ruhun tanımında kullandığımız cismin yetkinliği tanımının da dışına koyarak akleden ruhu yetkinlik değil, güç halinde bulunduğunu dile getirmektedir. Beden ile ruhun bağımsız varolamayacağını dile getiren düşünür akli ruhu bu tanımın da dışına çıkararak "duyumsayan kısım bedensiz olmaz ama akıl müstakildir" (Arist. *De an.* 429a 15) diyerek aklın bedene bağımlı olmadığını dile getirir. Aklın maddeye denk düşen ve bazen akleden bazen akletmeyen yani edilgin yönünden ziyade bağımsız haldeyken tam olduğunu, yani etkin olduğunu dile getiren düşünür aklın tam ve etkin halinin ölümsüz ve ezeli olduğunu dile getirir (Arist. *De an.* 430a 22). Akleden ruhun yani aklın etkin halinin ölümsüz ve ezeli oluşu ölümünden sonra hayat problemi hakkında Aristoteles uzmanlarının ikinci bir görüş ileri sürmesine neden olmuş ve ruhun ölümsüzlüğü mümkün görülmüştür. Görüldüğü üzere Aristoteles için ölümünden sonra hayat ve cennet-cehennem benzeri bir aleme göç gibi fikirler bir soru işaretidir.

Stoa felsefesinin öğretilerinin günümüze aktarılmasında yazmış olduğu eserlerle büyük katkılar vermiş olan Cicero'nun ölüm görüşünü aktarmadan önce ruh görüşüne değinmek yerinde olacaktır. Cicero'ya göre ruhun kaynağı yeryüzünde bulunmaz ve ruhu insana tanrı vermiştir. Ruhun özellikleri tanrısaldir bundan dolayı ruh sonsuza kadar yaşmalıdır (Cic. *Tusc.* 1. 66). Düşünür tüm insanların ruhun ölümsüz olduğuna inandıklarını iddia etmektedir. Bu iddiasını kanıtlamak içinse insanların geleceğe yönelik sergilemiş oldukları davranışları örnek vermektedir.

Örneğin bir ormancının yetiştirdiğini ve meyve verdiğini göremeyeceği bir ağacı dikmesinin nedeni ruhun ölümsüz olduğuna duyulan inançtır. Ayrıca Herakles'in gittiğini dile getirerek ölümden sonra ödül ve ceza inancına sahip olduğu da ortaya çıkmaktadır (Cic. *Tusc.* 1. 31-32). Ölümden sonra hayat görüşüne sahip olan düşünürler çoğunlukla ödül ve cezanın olduğu bir yerden bahsetmekte ve insanın ölüme karşı korku beslenmesine sebep olan cehennem benzeri inançları kabul etmektedir. Bundan kaynaklı bahsedilen düşünürlerin çoğu ölüm korkusuna dair bir çözüm yolu sunamamıştır.

Diğer Stoa düşünürlerinin ölüm hakkında görüşleri şu şekildedir: Stoacılara göre insan ruhu, insanla oluşan bir nefestir; bundan dolayı bedelidir. Bu ruh ölümden sonra varlığını sürdürür lakin bir süre sonra bozulur (DL VII. 156). Kleanthes'e göre tüm ruhlar büyük tutuşmaya kadar var olacakken, Khryssippos'a göre sadece bilgelere ruhları büyük tutuşmaya kadar var olacaktır (DL VII. 157). Stoacılar arasında yalnızca Panaitios ruhun ölümlüğünü kabul etmektedir (Cic. *Tusc.* 1. 66). Ariston'a göre ise fizik alanının konuları insanı aşmaktadır. Bundan dolayı ölümden sonra hayat gibi konuların bilgisine insan sahip olamayacaktır (Molacı, 2023: 18). Düşünürün ölümle yalnızca bir kere karşılaşacağını bilgisine sahip olan kişi için ölüm artık acı verici olmaktan çıkacaktır (Molacı, 2023: 20). Seneca'ya göre ölüm, ruhun bedenden ayrılmasıdır (Sen. *Prov.* VI. 9). İnsan ölümlü, hastalıklı ve kırılabilir bir cevherden oluştuğundan dolayı ondan ölümsüz bir varlık çıkması mümkün değildir (Seneca, 2021b: 31). Düşünür, *Ahlaki Mektuplar* eserinin bir bölümünde ölümden sonra yaşamı şu şekilde tanımlamaktadır: İnsan için ölüm var olmamaktır. İnsan doğmadan önce ne ise öldükten sonra da o olacaktır. Bu durum insan için kötü bir durum değildir çünkü ölümden sonra öncesinde olduğu gibi acı duyulmayacaktır (Sen. *Ep.* 53. 7). Diğer bir bölümünde ise ölümü şu şekilde tanımlamaktadır:

Ölüm bizi ya toptan ortadan kaldırır ya da kurtarır. Beden, yükünden kurtulunca insanın iyi yanları kalır ortada, ama her şey yok olunca, insandan hiçbir şey kalmaz geriye; iyilikler de, kötülükler de bir çırpıda yok olur gider (Sen. *Ep.* 24. 18).

Düşünürün bu kısımda insanın iyi yanları olarak tanımladığı parçasının ruh, her şey yok olunca olarak dile getirdiği zaman zarfının ise büyük tutuşma olma ihtimali

göz önünde bulundurulduğunda; Seneca'nın Kleantes'in de savunduğu gibi insan ruhunun bedeninin ölümünden sonra büyük tutuşmaya kadar varlığını sürdüreceğini savunduğu düşünülebilir. Eserin bir başka bölümünde ise ruhu ölümsüz olarak tanımlamaktadır. Ruh ölümden sonra bedenden ayrı bir şekilde kalacaktır ve sonsuza kadar zarar görmeyecektir (Sen. *Ep.* 57. 9). Düşünür ölümünden sonra bir ülkenin olabileceğinden emin olmasa bile var olabileceği ihtimalini de değerlendirmektedir (Sen. *Ep.* 63. 15).

Yaşamın bir parçası olan ölümü tanımlamak ölüme karşı hangi yargılara sahip olmak gerektiğinin bilgisine ulaşmak için önemlidir. İnsan bu sayede ölüme karşı erdemli bir tavır takınarak mutlu ve erdemli bir yaşam sürme konusunda büyük bir adım atmış olacaktır. Ölümü tanımlamak içinse bazı sorulara cevap vermek gerekmektedir. Bu sorulardan bazıları; ölüm nedir? ölüm iyi, kötü veya farksız mıdır? Ölüme insanın müdahalesi bulunur mu? Ölümden sonra ruhun ve bedeni durumu nedir? Gibi sorulardır. Bu sorulara cevap verebilmek için çalışma boyunca Epiktetos ve Marcus Aurelius'un düşüncelerine başvurulacaktır. İlk olarak hem kronolojik olarak Aurelius'tan önce yaşadığı için hem de eserlerinin Aurelius'un eserine göre Stoa düşüncesini daha sistemli aktardığı için Epiktetos ile başlanacaktır. Aurelius, Epiktetos'un düşüncelerinden etkilendiği ve onu öğretmeni olarak gördüğü için önce Epiktetos'un düşüncelerini aktarmak uygun olacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde iyi ve kötünün bilgisine ulaşmanın ilk koşulu olan; Epiktetos'un tanrı, doğa ve insan görüşlerine değinilerek doğal düzen ve tanrılar hakkında bilgiler sunulacaktır. Devamında insan doğasının ne olduğu, insanın evrensel doğadaki yeri ve evren ile uyumu açıklanacaktır. Ardından insan algı sürecini açıklamak için izlenim kavramı açıklanacak, bu sayede insanın hangi konularda tercih yapma özgürlüğü olduğunun bilgisi sunulacaktır. İnsanın kader karşısındaki sınırlarını açıklamak için onay kavramı da bu başlık altında açıklanacaktır. Ardından Epiktetos'un en önemli kavramlarından olan "bize bağlı olanlar" ve "bize bağlı olmayanlar" kavramlarına açıklık getirdikten sonra insan aklının yetileri ortaya konulacaktır. Bu başlık altında iyi, kötü ve farksızların bilgisi verilerek ölümün hangi kategori altında değerlendirildiği belirtilerek ölüme karşı insanın ne tür bir tavır

sergilemesi gerektiği ortaya konulacaktır. Son olarak ölüm başlığı altında ölüme dair düşünürün görüşlerine değinilerek ölümün aslında ne olduğu, ölüme dair doğru olmayan yargılardan kurtulmak için yapılması gerekenler ortaya konulacak ve ölüme karşı nasıl erdemli davranılacağına ilişkin bilgisi sunulacaktır.

İkinci bölümde ilk bölümde olduğu gibi Marcus Aurelius'un tanrı, doğa ve insan görüşlerine değinilerek doğal düzen ve tanrılar hakkında bilgiler sunulacaktır. Devamında insan doğasının ne olduğu, onun evrensel doğadaki yeri ve evren ile uyumu açıklanacaktır. Ardından izlenim kavramı açıklanacak ve iyi, kötü ve farksız kavramları açıklanacaktır. Daha sonra Epiktetos'tan farklı olarak ruhun etkinlikleri başlığı altında akıllı insan ruhunun yetileri açıklanacak ve insanın ölüme karşı ne tür bir tavır takınması gerektiği açıklanacaktır. Son olarak ölüm başlığı altında ölüme dair düşünürün görüşlerine değinilerek ölümün aslında ne olduğu, ölüme dair doğru olmayan yargılardan kurtulmak için yapılması gerekenler ortaya koyulacak ve ölüme karşı nasıl erdemli davranılacağına ilişkin bilgisi sunulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EPIKTETOS'TA ÖLÜM

Epiktetos M.Ö. 50 yılında Hierapolis şehrinde doğmuş bir köledir. Epiktetos'un kendi yazdığı bir kitabı bulunmamaktadır. Sokrates gibi o da yazmak yerine diyalog yöntemini seçmiştir. Stoa döneminde bir kişinin filozof sayılması için illaki kitap yazmış olması veya yeni teoriler geliştirmiş olmasına gerek yoktu sadece içinde bulunduğu ekolün temel ilkelerini dile getirmesi yeterliydi (Hadot, 2021: 22). Filozofun görevi, sadece teorik alandaki bilgiyi ezberlemek değil, öğrenilen bilgiyi idrak ederek teoriye uygun bir yaşam sürdürmektir. Bundan dolayı Epiktetos pratik alan bilgisini içeren ahlak ile ilgilenmiş ve teorik alan bilgisinin pratiğe dökülmesine değer vermiştir. Bunun yanı sıra, bir felsefecinin yapması gerekenleri şu şekilde sıralamıştır:

Sizin de yapmanız gereken budur işte; bir insan gibi yiyip içmek, giyinmek, evlenmek, çocuk yapmak, yurduna hizmetlerde bulunmak, küfür karşısında öfkelenmemek, söz dinlemeyen kardeşine, babasına, oğluna, komşusuna ve dostlarına karşı sabırlı olmak. Bize bu şeyleri göstermeniz gerekir ki filozoflardan bir şeyler öğrenmiş olduğunuza inanalım (Epict. Diss. III. 21).

Epiktetos'un eserinin tüm kitapları günümüze ulaşmamıştır. Günümüze sadece dört kitabı ulaşmışken, bir veya daha fazla kitabının kaybolduğu bilinmektedir. Bu bilgiye Aulus Gellius ve Marcus Aurelius'un yapmış olduğu bazı alıntılarının ilk dört kitapta bulunmuyor oluşundan ulaşıyoruz. Epiktetos'un kitaplarının hepsinin elimize ulaşmamış olması, eserinin kendi tarafından değil öğrencisi tarafından kaleme alınması ve düşünürün yirmi beş ila otuz yıl kadar ders vermiş olmasına rağmen öğrencisinin Epiktetos'tan bir iki yıl ders aldığı düşünülürse Epiktetos'un felsefesinin hangi alanları kapsadığını tam olarak bilinmemektedir. Epiktetos felsefesi hakkında en net bilgiye öğrencisinin kaleme aldığı eserden ve yazılarında Epiktetos'a sıkça başvuran Marcus Aurelius'un *Kendime Düşünceler* eserinden ulaşılmaktadır (Hadot, 2021: 118-119).

1.1. Doğa, Tanrı ve İnsan

Stoa felsefesinin asıl gayesi erdemli bir yaşam sürmektir. Erdeme ulaşmak isteyen kişi iyi şeyleri seçip kötü şeylerden uzak durmalıdır. Bu sayede insan, ölüm korkusu gibi kötü duygulardan kurtulup mutlu bir yaşantı sürdürebilecektir. Epiktetos ve Stoa felsefesinde iyi ve kötünün doğasının ne olduğunu bilebilmek için öncelikle doğa, tanrı ve insanın bilgisine sahip olmak gerekir. Cicero bu düşünceyi şu şekilde vurgular: “İnsan doğal düzenin ve tanrısal yaşamın bilgisini bütünüyle edinmedikçe ve insan doğasının evrenle uyumlu olup olmadığını araştırmadıkça, iyi kötü şeylerin doğası hakkında doğru bir hüküm veremez” (Cicero’dan akt. Molacı, 2021b: 48-49). Diğer bir Stoa düşünürü Khryssippos, fizik bilgisinin iyilik ve kötülük hakkında bilgi sahibi olmak için gerekli olduğunu dile getirir:

İyilik ve kötülüklerin kuramına, erdemlere ve bilgeliğe ulaşabilmek için, evrensel doğadan ve dünyanın örgütlenme biçiminden yola çıkmaktan daha uygun bir seçenek yoktur. Çünkü bu konuları iyilik ve kötülüklerin kuramına bağlamak gerekir ve fiziğin öğretilmesi de yalnızca iyilikler ve kötülükler arasında yapılması gereken ayırımın öğretilmesi için gereklidir (von Arnim’den akt. Hadot, 2021: 162).

İyi ve kötü arasındaki ayırımın yapılabilmesi için ve bunların doğaları hakkında hüküm vermek için öncelikle Stoa düşüncesinde Doğa ve Tanrı, ardından insan tanımlarını yapmak gerekmektedir. Bu sayede insan erdemini ve bilgeliğinin bilgisine ulaşmak için gereken yollardan birini geçmiş olacaktır ve ölüme karşı erdemli duruş sergileyebilecektir.

1.1.1. Doğa ve Tanrı

Stoa düşüncesinin ana mottolarından olan doğaya uygun yaşamak ifadesinde geçen doğadan kastedilen, akla gelen ilk anlamı olan orman ve hayvanların bulunduğu doğa değildir. “Doğa” terimi, evreni bir arada tutan güç veya toprak üzerindeki yaratıcı güç anlamında kullanılmaktadır. “Doğa kendiliğinden devinen, yaratıcı ilkeye uygun olarak belli zamanlarda kendisinden çıkan şeyleri gerçekleştiren ve bir arada tutan, nesnelere çıktıkları şeylere uygun kılan bir güçtür” (DL VII. 148). Zenon doğayı şu şekilde tanımlamaktadır: “Var etmek üzere kendi yolunda ilerleyen sanatkâr bir ateştir” (Cic. *Nat. D.* II. 58). Stoa felsefesine “Doğa” ile “Tanrı” çoğu zaman aynı

anlamda kullanılmıştır. Stoa tanrısı sonsuzdur ve maddenin tüm kapsamı içinde her şeyin yaratıcısıdır. Tanrı tektir; akıl, kader ve Zeus diye de adlandırılır; ama bunlardan başka daha bir sürü adı vardır (DL VII. 134-135). Tanrı evrenin yöneticisi, dünyanın zihni ve soluğu (*spiritus*), nedenlerin nedeni, tanrısal öngörü (*providentia*), doğa (*natura*) olarak da adlandırılmaktadır (Sen. *QNat.* II. XLV.1-2). O halde iyilik ve kötülüğü anlamak için gerekli olan tanrının bilgisine ulaşmak için öncelikle tanrıyla eş anlamda kullanılan “evrenin yöneticisi”, “öngörü”, “kader” gibi kavramları açıklamak yerinde olacaktır.

Evrenin etkin ve edilgen olmak üzere iki adet ilkesi bulunmaktadır: Edilgen olan ilke niteliksiz olan maddedir, etkin ilke ise edilgen ilkenin nedeni olan tanrıdır (DL VII. 134). Bundan dolayı tanrı, etkin ilke olarak da anılmaktadır. Evrendeki her şey madde ile Tanrıdan oluşmaktadır. Tanrı, evreni düzene sokmakta ve yönetmektedir. Evren için tanrı ne ise, insan için de ruh odur. Madde için tanrı neyse, insan için beden odur. Değersiz olan bedeni, değerli olan insan aklı yönetmektedir (Sen. *Ep.* 65. 2-3). Aynı şekilde madde yani evren, tanrı tarafından yönetilmektedir. Evren ile tanrıyı birbirinden ayıran bir diğer açıklama göre “evren kavramı üç anlama gelmektedir: İlk olarak “niteliğini kendine özgü biçimde tüm tözden alan tanrının kendisi [...] İkinci olarak, ‘kozmos’ yıldızların düzenidir, derler. Üçüncüsü de, bu ikisinin birleşimidir” (DL VII. 138). Stoa okulunun kurucusu olan Zenon evreni tanımlarken akılsal bir yapıya sahip olarak tanımlar bu düşünce Stoa okuluna muhalif olan Sextus Empiricus tarafından şu şekilde aktarılır: “Akıllı olan şeyin tohumunu (*sperma*) tasarlayan (üreten) şeyin kendisi de akıl sahibidir; fakat Evren akıllı olan şeyin tohumunu tasarlamaktadır; o halde, Evren akılsal olan bir şeydir ve bu bağlamda, varlık da bunun sonucudur” (Sextus, *Adv. Math.* IX. 101). Evrendeki tüm parçaların gücü hareketin asıl nedeni olan evreninin yöneticisinden kaynaklanmaktadır. Zenon’a göre akılsal olan her şey akılsal olmayandan daha iyidir. Evrenden daha iyi olan bir şey bulunmadığına göre evren akılsaldır. Benzer şekilde canlı olan cansız olandan, zekâ sahibi olan zekâ sahibi olmayandan iyidir; Evrenden daha iyi olan bir şey yoktur; o halde Evren hem canlı hem de zekâ sahibidir. Khryssippos ve Poseidonios’a göre evren öngörü ve akıl tarafından yönetilmektedir. İnsanı kuşatan ruh gibi akıl da evrenin her yerine

yayılmaktadır fakat yayılımı eşit şekilde olmamıştır. Kemik ve sinirlere yeti olarak yayılırken ruhun yönetici ilkesine akıl olarak yayılmıştır (DL VII. 138-139).

Epiktetos tanrıların doğayı yaratış şeklini, doğayı nasıl yönettiğini ve ne şekilde evrenin işleriyle ilgilendiğini anlatmak için Stoa öğretisinin önemli kavramlarından olan öngörü (*pronoia*) kavramını kullanmaktadır. Stoa felsefesinde öngörü üç bölümde incelenmektedir: İlk bölüm tanrı kanıtlamaları üzerinden ilerlemektedir; tanrı kanıtlanırsa evrenin tanrısal öngörü tarafından yönetildiği de kanıtlanmış olacaktır. İkinci bölümde ise evrenin doğa tarafından mükemmel bir şekilde yönetildiği kanıtlanmaktadır; doğa tarafından yönetildiği kanıtlanırsa doğanın ilkelerinin canlı olduğu kanıtlanmış olacaktır. Son bölümde ise evrene karşı beslenen hayranlık anlatılmaktadır (Cic. *Nat. D.* II. 75). Epiktetos, ikinci yolu seçerek evrenin uyumlu bir yapıda yaratıldığına katılmak için şu örneklerle başvurmaktadır: Eğer ki ışık yaratıldıktan sonra görme yetisi insana verilmemiş olsaydı ışığın insan için anlamı olmazdı veya tatlı bir meyve yaratılıp o meyveyi tadacak yetimizi yaratılmamış olsaydı tadın insan için anlamı olmazdı. O halde evren uyum içinde yaratılmıştır. Evrenin böyle uyum içinde yaratılmasının arkasında uyumlu evreni yaratan bir tanrının varlığı açık seçik ortadadır. İnsan, zihni vasıtasıyla bir nesneden izlenim edindiğinde sadece onu algılamakla kalmayıp öteki nesnelere farklı olduğunu anlayabilir. Algıladığı nesnelere kullanıp farklı nesnelere etkileşime geçirebilir. İnsanın bu yetilere sahip olması bile evrenin bir sanatçı tanrı tarafından yaratıldığına ve evrenin yaratılışında rastgelelik ve tesadüf içermediğinin kanıtıdır (Epict. *Diss.* I. 6). Öngörüden bahsedilen bir diğer bölümde ilk olarak hayvanlar ve insanların bu âlemde farklı amaçlarla yaratıldığından bahseden düşünür hayvanların insanlara hizmet amaçlı yaratıldığını dile getirir. Bizlere hizmet etmek için yaratılan hayvanların sorumluluklarını karşılamak insanlar için ağır bir yük olacağından hayvanların yaşamsal ihtiyaçları doğa tarafından hazır bir şekilde sunulmuştur. İyice düşünüldüğünde bu durum tanrıların varlığına birer kanıttır. Bir inek ot yiyerek süt üretmekte ve süttten peynir, yoğurt gibi süt ürünleri ortaya çıkmaktadır. Böyle bir düzeni planlayan bir akla ihtiyaç vardır o da tanrının aklidir (Epict. *Diss.* I. 16). Muazzam bir düzene ve ayrıntılı bir yapıya sahip olan evrene bakarak tanrıları ve tanrısal öngörüyle kanıtlayan düşünür için evreni incelemek tanrıya ulaşmak için yeterlidir.

Epiktetos'a göre evren tanrı tarafından yaratılmıştır. Tanrı, evreni kusursuz ve bütün parçalarıyla anlamlı bir şekilde yaratmıştır. Evrenin kusursuz yapısını anlayabilecek yetiye sahip tek varlık; tanrılarla ortak akla, hayvanlarla ortak bedene sahip olan insandır (Epict. *Diss.* IV. 7). O halde insanın tanrılardan aldığı akli yetkinleştirebilmesi için aklının kaynağını tanıması gereklidir. Bu sayede tanrılar gibi yaşamaya başlayacaktır. İlk olarak tanrının varlığını ve evrenin yaratıcısı olduğunu, yaptığımız her türlü eylemi gördüğünü ve niyetlerimizin, fikirlerimizin farkında olduğunu bilmemiz gereklidir. Ardından örnek almamız gereken yönleri olan; alçakgönüllü, özgür, iyiliksever, bağışlayıcı gibi yönlerinin bilgisine sahip olmalı ve bu huylara uygun davranmamız gerekmektedir (Epict. *Diss.* II. 14).

Tanrılara karşı beslenen inançlar konusunda Epiktetos insanları beş gruba ayırmaktadır: Bazıları tanrıların olmadığına inanır. Bazıları da tanrılarının var olduklarına, ancak bu dünya ile herhangi bir ilişkilerinin olmadığını, pasif olduklarını düşünür. Üçüncü grup insan da tanrılarının var olduklarını, ancak onların daha yüce ve tanrısal işlerle meşgul olduklarını, yerküredeki meselelere karışmadıklarını söylerler. Dördüncü grup insanlar tanrılarının var olduklarına iman ederler; hem yeryüzünde hem de gökyüzündeki olaylara karıştıklarına inanırlar, ancak çok basit işlerle ilgilenmediklerini düşünürler. Beşinci gruptaki insanlar ise tıpkı Odysseus ve Sokrates'in söylediği gibi: "Sen müsaade etmediğin takdirde kılımı bile kıpırdatmam" (Epict. *Diss.* I. 12) derler. Epiktetos, kendini beşinci grubu dâhil eder ve tanrının aslında her an, her saniye evrenin işleriyle ilgilendiğini düşünür. Tanrının her saniye evrenin işleriyle uğraşmış olması bazı konularda soru işaretleri doğurmaktadır. Evrene müdahale eden Tanrının insanın seçimlerine ne kadar müdahale ettiği ve evrenin işleyişine ne denli yönlendirmelerde bulunduğu özgürlük ve kader konularının sınırlarının belirlenmesinde belirleyici olacaktır.

Tanrıyı yaratıcı akıl olarak tanımlayan Seneca'ya göre nedenler çok sayıda olsa bile tümü yaratıcıları olan tek bir nedene bağlıdırlar (Sen. *Ep.* 65. 12). Aurelius'a göre ise nasıl ki evren tüm bedenlerin bir araya gelerek oluşturduğu tek bir bedense, Kader de tüm nedenlerin birliği olan tek bir nedendir (*Med.* V. 8). O halde tüm nedenlerin birliği tek bir neden olan kader, etkin ilke ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Stoa

felsefesinde Khryssippos'a kadar kader öngörüsöl olarak düşünölürken, Khryssippos kaderin bizzat öngörü olduğunu savunur. (Molacı, 2021d: 38). Khryssippos için gerçekteşen her olay nedenlere bağlı olarak gerçekteşmiştir. Bunun nedeni nedensiz hareketin varlığından söz etmek için önermelerin doğru veyahut yanlış olmamasıdır, çünkü etkin nedeni olmayan önermenin doğru veyahut yanlış olması mümkün değildir. Halbuki önermeler doğru veyahut yanlıştır, o halde gerçekteşen her olay nedenlere bağlı olarak gerçekteşir. Bundan dolayı gerçekteşen olayların tümü kadere bağlı olarak gerçekteşir ve varolanlar kaderden dolayı etkindir (Cic. *Fat.* 20-21). Tanrının kader olarak adlandırıldığı düşünölüdüğünde gerçekteşen olayların kadere bağlı olarak gerçekteşmesi tanrının her saniye evrenin işleriyle ilgileniyor olmasını açıklamaktadır. Molacı'ya göre varolanların kaderden dolayı etkin olması varolanların kader tarafından belirlendiği anlamına gelmez:

Kader yalnızca meydana gelen şeylerin nedenlerini içerir. Başlangıcı ve bitimi olmayan bu nedenler dizisinde olacak olan olaylar 'olmadan önce' belirlenmezler; evrenin işleyişinde belirli olan yalnızca 'olanaklı olaylar' çokluğudur. Henüz olmamış olayların olma olanağı kader tarafından kuşatıldığından, Khryssipposçu kader anlayışı katı bir determinizme neden olmaz. Kader olmuş olanın, oluyor olanın ve olacak olanın bütün olanaklı nedenlerini içerdiğinden, olanaklı olan her şey aslında kadere göre olmuş olur; kader tarafından belirlenmiş olmaz. Bu nedenle 'her şey kadere göre meydana gelir' önermesi, her durum ve etkinlik için zorunlulukla doğrudur. İster kozmik isterse tekil olsun her bir nedenin kader tarafından kuşatılmış olması özgürlük, sorumluluk ve bize bağlı olan açısından bir sorun teşkil etmez. Dolayısıyla tekil bir insan söz konusu olduğunda onun yazgısının doğumundan ya da kavramaya başlamasından itibaren belirlendiğini söylemek Khryssipposçu kader anlayışı bakımından doğru değildir (Molacı, 2020: 255-256).

Seneca kaderi "hiçbir gücün bozamayacağı, her şeyin ve her olayın zorunluluğu" (Sen. *QNat.* II. XXXVI. 1) olarak tanımlamaktadır. Lakin tanrılar tarafından bazı şeyler belirlenmeden bırakılmıştır. Eylemlerimiz tamamen kaderin elinde olmaktan ziyade bazı konular bireyin iradesine bırakılmıştır (Sen. *QNat.* II. XXXVII-XXXVIII. 2). Evrensel düzlemde kader ile zorunluluk Seneca da bir arada kullanılıyor olsa da söz konusu tekil insan düzlemi olduğunda Khryssippos'un ortaya attığı tam nedenler ve yardımcı nedenler ayrımı zorunluluğu olmadığını bize bağlı olan (*nostra potestate*) iradeyi mümkün kılmaktadır (Cic. *Fat.* 41). Tam nedenler ve yardımcı nedenler ayrımına ileride daha geniş kapsamlı şekilde değinilecektir.

Epiktetos'a göre tanrıların insanların iradesine bıraktığı tek yeti onay yetisidir (Epict. *Diss.* I. 1). Marcus Aurelius'a göre ise insan aklı, doğası ve isteği gereği dilediği gibi ilerlemekte özgürdür. İnsanın bedeni engellere tabi olmasına rağmen aklın onayı olmadan insana hiçbir şey zarar veremez ve kötülük yapamaz (*Med.* X. 33). İnsanın iradesinin sınırları onay üzerinden belirlenmektedir. İnsanı irade sahibi yapan unsur izlenime onay verip vermemesidir. Onay kavramına ileride izlenim (*phantasia*) başlığı altında yer verilecektir. Bize bağlı olanlar ve İrade (*Proairesis*) kavramları ise ayrı başlıklar olarak açıklanacaktır.

Tanrı ve doğa kavramlarının açıklamanın ardından insan kavramını incelemek yerinde olacaktır. Çünkü insanın iyi ve kötünün bilgisine ulaşması için doğanın bir parçası olup olmadığını, parçası ise hangi konumda yer aldığını, insanın tanımını, tanımındaki unsurlardan hangilerinin değerli olduğunu ve hangi unsurlarıyla iyiliğin ve kötülüğün bilgisine ulaşabileceğini bilmesi gerekmektedir.

1.1.2. İnsan

Khryssippos “doğaya uygun yaşamak” ereğindeki doğa deyince, hem ortak doğayı (*koinos*) hem de bireysel (*idios*) olarak insan doğasını anlarken, Kleantes yalnızca ortak doğayı anlamaktadır (DL VII. 89). Epiktetos'un ortak doğa derken ne kastettiğini anlamak, insanın kendi doğasını tanımasına ve doğasına uygun yaşamasına imkân sağlayacaktır.

Epiktetos'a göre insan kim olduğunu, hangi amaçla dünyaya geldiğini ve neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilmeden ne doğal olana göre yaşayabilir ne de bir amacı olabilir. Böyle bir insan hem kör hem de sağırdır (Epict. *Diss.* II. 24). Öyle ise insanın ilk görevi doğasının ne olduğunu öğrenerek yaşama amacını çözmektir. Doğasının ne olduğunu bilmeyen insan yaşantısı boyunca ne mutlu olabilir ne de yaşantısını değerli kılabilir. Yaşamdaki asıl amacımız diğer yetiler bakımından kendimizi geliştirmekten önce hayatın amacını bulup kendimizi bu yolda geliştirmektir. Epiktetos'un insan tanımını şu şekildedir: “İnsan doğası nedir? Asıp kesmek, can yakmak, hapislere kapatmak ve öldürmek mi? Hayır. İnsanın doğası iyiliktir, öteki insanlarla iş birliği yapmaktır, onların iyiliğini istemektir” (Epict. *Diss.* IV. 1).

Epiktetos insanı tanımlarken ilk olarak insan ile hayvanı karşılaştırarak işe koyulmaktadır. İnsanı düşünen hayvan olarak isimlendirirken hayvanları düşünmeyen hayvanlar olarak isimlendirmekte ve insan ile hayvanlar arasında benzerlikler bulunduğu gibi farklılıklardan da bahsetmektedir. Hayvanlar izlenimleri sadece kullanabilirken insanlar izlenimleri kullanma yetisini anlamlandırabilme gücüne sahiptirler. Bundan dolayı hayvanların yemek ve içmek, uyumak ve üremek gibi eylemleri gerçekleştirmeleri doğalarını gerçekleştirmeleri için yeterlidir. İnsan ise hayvanların doğası gereği gerçekleştirdiği eylemleri doğasında bulundurur lakin sadece bu eylemleri gerçekleştirmesi yeterli değildir. İnsanın izlenimleri anlamlandırma yetisini kullanmayı öğrenmesi ve izlenimleri anlamlandırması doğasına uygun yaşamasını sağlar (Epict. *Diss.* I. 6).

Epiktetos, insanın bedenini topraktan yapılma ve geçici olarak tanımlar. Engellere ve zorlamalara karşı güçsüzdür ve kendinden güçlü olan her şeye karşı köle olmaya mahkûmdur. Beden zayıf yapısından dolayı engellere karşı bağımsız değildir. İnsanlar bedenlerine ancak mümkün olduğu sürece sahip olabilirler. Bundan dolayı beden bize bağlı olanlardan değildir. Dolayısıyla bedeni kullanmamız gereken faaliyetler de bize ait olamazlar (Epict. *Diss.* IV. 1). İnsanı sadece bir et parçasından oluşan beden olarak tanımlarsak değersiz bir varlık olarak görmüş oluruz. Lakin insan, akıl sahibi bir hayvandır. Akıl sahibi olması insanı değerli kılmaktadır (Epict. *Diss.* IV. 6).

Sonuç olarak insan, hayvanlarla ortak olan bedenden ve tanrılarla ortak olan akıldan oluşmaktadır. Kimi insan kendini ölümlü bir beden olarak tanımlarken, azınlıktaki kesim kendi kutsal tarafının farkındadır. İnsan değersiz bedeninden ziyade değerli olan tanrısal tarafına bağlanmalıdır (Epict. *Diss.* I. 3). Epiktetos bir eserde Zeus'u şu şekilde konuşturuyor:

Epiktetos, mümkün olsaydı senin küçük bedenini ve küçük yeteneklerini özgür ve sıkıntılardan bağımsız yaratırdım. Öyleyse şunu unutma ki bedenin sana ait değil, özenle karılmış bir parça balçıktır. Bu şeylerin üstesinden gelemediğim için sana kendimizden bir parça verdim; şeyleri arzulama ve onlardan iğrenme yeteneği; onlara yönelme ve onlardan kaçma yeteneği; kısacası görünüşleri kullanma yeteneği. Bu yeteneğini koruyabilir ve kendini ona bağlı tutabilirsen hiçbir zaman engellenmeyeceksin, ayaklarına hiçbir şey dolaşmayacak, hiçbir şeyden acı duymayacak, şikâyet etmeyecek ve kimseye

dalkavukluk etmeyeceksin. Yoksa gözüne küçük mü görünüyor bu? (Epict. *Diss.* I. 1).

Görüldüğü üzere insan bedeni kendi yapısından dolayı zayıftır. Lakin bu zayıflık akıl yüzünden insanı zayıf bir varlık kılmaz. Akli yetilerimiz sayesinde bedenin zayıflıklarından arınabilir, bedenin zayıflıklarından dolayı ortaya çıkan mutsuzluktan uzak kalabiliriz. Metinde söz edilen görünüşleri-izlenimleri kullanma yeteneklerinden bize bağlı olanlar başlığı altında söz edilecektir.

Epiktetos'a göre mantık (*logikōn*) sahibi bir varlık olan insan için en büyük zorluklar akıldışı olan şeylerden kaynaklıdır ve insan mantığına yatan her şeye katlanma gücüne sahiptir. Bu iddiasını güçlendirmek için, Spartalıların kırbaçlanmanın mantık ile ilişkisini çözdükten sonra, o acılara nasıl dayandıklarını örnek gösterir. Peki, mantıklı olan veya mantıklı olmayan şeyi birbirinden ayıran nedir? Düşünür'e göre bu sorunun cevabı iyi ve kötü, faydalı ve faydasız gibi şeylerin ayrımında olduğu gibi herkes tarafından farklı cevaplanabilir. Mantık ve mantık dışı olan karşısında ayrıma gitmek için ilk olarak tabiata başvurmamız gerekmektedir. Düşünür, Spartalıların kırbaçlanmasının mantık ile bağını açıkladığı örnekte lazımlık tutarak hayatını idame eden Spartalı kölenin yediği kırbaça dayanıp dayanmaması gerektiğine dair bir akıl yürütme gerçekleştirir. Eğer ki köle kırbaç yemeye razı olmaz ise işini devam ettiremeyecek ve yemek yiyemeyecektir. Bu durumda tercih edilebilecek iki durum bulunmaktadır. İlki kırbaç yemeyerek onurunu kurtaracak ve aç kalacak, ikincisi ise kırbaç yiyecek ve yemeği kazanıp açlıktan ölmeyecektir (Epict. *Diss.* I. 2). Epiktetos'a göre köle kesinlikle ikinci seçeneği seçmeli ve hayatta kalmalıdır. Lazımlığı temizleyerek zor şartlarda bir yaşam sürmek veya aç kalıp ölümü beklemek, kölenin yapması gereken seçimin ne olduğu, zor şartlarda yaşamın mı yoksa ölümün mü daha iyi olduğunun bilgisine ulaşıncaya cevaplanması gereken bir sorudur. Çalışmanın ileriki bölümlerinde bu sorunun cevabı aranacaktır. Bu gerçekleştirilen akıl yürütme efendisinin bacağı kırmasının ardından Epiktetos'un tepki vermemesini daha anlamlı kılmaktadır. Eğer ki Epiktetos bacağıyla eğlenmeye çalışıp mengene ile bacağı kırıp efendisine karşı gelmiş olsaydı muhtemelen efendisi tarafından cezalandırılıp, aç kalacak ya da ölüme terk edilecekti. Bize bağlı olmayanlardan olan bedeninin bir parçası olan bacağının acısına dayanıp kaderine rıza gösteren Epiktetos

bu sayede bacağı kırılmış olsa da kaderine rıza göstererek bilgelik yolunda büyük bir sınavı başarıyla geçmiştir. Bu olay, Jean Brun'a göre efendisinin Epiktetos'u sınama şeklidir. Efendisi Epiktetos'un Stoa felsefesini ne kadar pratiğe döktüğünü görmek için Epiktetos'un bacağı kırılmış ve kayıtsızlığı ne kadar öğrendiğini görmek istemiştir (Brun, 2003: 25).

Epiktetos'a göre akıl yürütmenin amacı doğru savlar ileri sürmek, yanlış olanı ortadan kaldırmak ve anlaşılır olmayan şeye karşı rıza göstermekten kaçınmaktır. Lakin bu tek başına yeterli değildir. Doğru ile yanlışını sımayıp hangisinin doğru, hangisinin yanlış olduğunu ortaya çıkarmak gerekmektedir. Bunun yanında kişi, bir durumda doğru çıkışa varmak için, uygun ve inandırıcı argümanları bilip uygulamalıdır (Epict. *Diss.* I. 7).

Epiktetos'a göre hayattaki genel ilkeler herkes için ortaktır ve birbirleriyle hangi koşulda olursa olsun çelişmezler. İnsanlar yaşantıları boyunca bütün davranışlarını iyilik üzerine gerçekleştirirler. Pekâlâ, insanlar iyilik ve kötülük konusundan neden hemfikir değiller? Düşünür'e göre hemfikir olunmamasının nedeni, genel ilkeleri özel durumlara indirgemeye çalıştığımızda sorun ortaya çıkmasıdır (Epict. *Diss.* IV. 1). Örneğin, inançları uğruna savaşa giden bir asker bir kesim için iyi bir eylemde bulunmuşken bir kesim için ise kendisine kötülük yapmıştır. Genel ilkeleri özel durumlar üzerinden okumaya çalışmak bir hatadır. Lakin genel ilkeleri özel durumlara uygulamamız gerekmektedir. Örneğin sağlıklı ilgili bir genel ilke bulunur lakin bazıları sağlıklı yaşamak için hiç et yemezken bazıları ise çok fazla et yer. Bunun nedeni genel ilkeleri bildiğimize dair duyduğumuz zandır. Zanda bizlerin genel ilkelere ulaşmasında bir engeldir. Çünkü insan bildiği bir şeyi yeniden öğrenmek için çaba göstermez. O halde genel ilkeleri öğrenmek için insan öncelikle zandan kurtulmalıdır. Tüm insanlar iyi ve kötü, faydalı ve faydasız olanlar hakkında hüküm verirler ve herkesin genel ilkeleri bulunmaktadır. O halde insan o genel ilkeleri en iyi şekilde uygulamalıdır. Fakat herkesin sahip olduğu bu genel ilkeler birbirleri ile çatışabilmektedir. Örneğin bizim için faydalı olan bir şey başkası için faydasız olabilir. Kimi insan için para "iyi" genel ilkesinin karşılıyken kimileri için para yerine sağlıklı olmak "iyi" genel ilkesinin karşılığıdır. O halde insanların genel ilkeler hakkında

bilgisi yetersizdir. Epiktetos'a göre iyiye ulaşmak için uygulamamız gereken ilkeye tanrıları örnek alarak ulaşabiliriz. Tanrıların davranışları bizlere iyiye ulaşmak için yol göstermektedir. İnsan tanrıların davranışlarını inceleyerek onlar gibi zenginliğe karşı iştah duymamalı, yoksulluktan kaçınmamalıdır. Bize bağlı olmayan şeylere karşı iştah duymak veya kaçınmak birer hatadır. İştahımızı tanrıların istedikleri gibi yaşamaya yöneltirsek o zaman "iyi" genel ilkesine ulaşmış oluruz (Epict. Diss. II. 17). Epiktetos'un genel ilkelere nasıl ulaşılır sorusuna cevabı eğitimdedir. Eğitim, temel ilkeleri somut durumlarda nasıl yorumlanacağına cevabını vermektedir (Epict. Diss. II. 22). Genel ilkelere ulaşmakta engel olarak görülen zan konusu Epiktetos tarafından doğrudan referans verilmemiş olsa da muhtemelen Sokrates'in kullanmış olduğu öğretilerdir. Sokrates'in *Menon* diyalogunda bahsetmiş olduğu öğreti Epiktetos'un eserinde kullanmış olduğu öğreti ile büyük benzerlikler içermektedir. Bahsi geçen kısım şu şekildedir:

Bir insanın bildiği ve bilmediği şeyi öğrenmeye çalışmasının imkânsız olduğunu belirten hileli bir ifadede bulunduğunun farkında mısın? Bu insan bildiği şeyi bildiğinden dolayı araştırmaz, bilmediğini ise bilmediği için araştırmayacaktır (80e).²

Akıllı hayvan olarak tanımlanan insanın iyinin bilgisine ulaşmak için hayvansal olan bedenine değil tanrısal olan aklına önem vermesi gerekmektedir. O halde izlenimlerin bir araya gelerek oluşturduğu düzen olan akli tanımlayabilmek için öncelikle izlenimin ne olduğu açıklanmalıdır. Ardından aklın sınırlarının ne olduğu açıklanmalı ve insanın nelere gücünün yeteceğini tanımlanmalıdır, son olarak aklın en önemli yetisi olan yönetici ilkenin daha iyi anlamlandırabilmesi için üç yetisine açıklık getirilmelidir. Çalışmanın devamında izlenim, bize bağlı olanlar ve bize bağlı olmayanlar başlıkları altında bu önemli noktalara açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

1.2. İzlenim

Epiktetos düşüncesinde izlenim (*phantasia*) büyük önem taşımaktadır. Çünkü izlenim, gerçekliği ayırt etmeye yarar ve onaylama (*synkatathesis*), kavrama

---

² Epiktetos'un diyalogunda ismi geçen Theopompos'un, Sokrates'in öğrencisi olan Khioslu Theopompos olma ihtimali bu öğretiyi Epiktetos'un Sokrates'ten alıntılanmış olma ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir.

(*katalēpsis*) ve düşünme (*noēsis*) kuramlarının izlenim olmadan var olmaları mümkün değildir. Öncelikle izlenimden bahsediniz ardından kendisini ifade edebilen zihin gelir ve izlenimin zihin üzerinde yarattığı etki sözle dile getirilir (DL VII. 49).

Epiktetos ruhu suyla dolu bir çanağa benzetir. İzlenimleri ise suya düşen ışık demetlerine. Su ne zaman çalkalansa hareketsiz olan izlenimler hareketli gibi görünürler ve yanılgıya sürüklerler (Epict. *Diss.* III. 3). Khryssippos ise izlenimi “varolandan çıkan, varolana uygun olan, (ruhta) mühür gibi iz bırakan, baskı bırakan bir şey” (DL VII. 50) olarak tanımlamaktadır.

Epiktetos izlenimleri dört farklı biçimde ele almıştır: “Bazı şeyler oldukları gibi izlenim bırakırlar (*phainetai*); bazıları ne öyledirler ne de öyleymiş gibi izlenim bırakırlar; bazıları öyledirler ancak değillermiş gibi izlenim bırakırlar; bazıları ise öyle değildirler ama öyleymiş gibi izlenim bırakırlar” (Epict. *Diss.* I. 27). Ayrıca izlenimler ikiye ayrılmaktadır: İlki duyusal olan izlenimlerken diğeri duyusal olmayan izlenimlerdir. Duyusal izlenimlere bir veya daha fazla duyu organıyla ulaşılmaktadır; duyusal olmayan izlenimler ise zihin aracılığıyla gerçekleşmektedir. Duyusal izlenimlerin bazıları bizim onay ve kabulümüz ile gerçek olandan çıkmaktadırlar (DL VII. 51). “Çünkü kendine özgü iyiyi arayan ruh için, kanıtı kendinde olana onay vermek doğaldır” (Cicero’dan akt. Stock, 2021: 31).

Algılama sürecinde dışsal nesnelere yönelen akıl, izlenimleri kendisiyle değil de duyular aracılığıyla alır. Bir şey’den gelen izlenimler, Stoacı algı kuramına göre, aklın yönetici kısmında bir etki bırakırlar. Burada izlenimin alıcısı olan aklın yönetici kısmı bir bedendir; izlenimin ve kavrayışın kendisi de bu beden belirlenmiş bir durumda bulunmasını gerektirdiğinden bedenli bir duruma karşılık gelmektedir (Sextus’tan akt. Molacı, 2020: 66-67).

Stoacı ontolojiye göre “akılda tutulması gereken husus izlenimin beden belirlenmiş bir durumuna karşılık geldiğinden ötürü bir beden oluşudur; yoksa her bir izlenimin bedenden gelmek gibi bir zorunluluğu yoktur” (Molacı, 2020: 136).

Stoacılar, doğruluğun ölçütünü belirlemek için izlenimi ikiye ayırmaktadır:

İzlenim, kavrayıcı izlenim (*phantasia katalēptikē*) ve kavrayıcı olmayan izlenim (*phantasia akatalēptos*) olarak ikiye ayrılmaktadır. Kavrayıcı izlenim, gerçek varolandan çıkmıştır ve ona uygundur ek olarak gerçek olguların

ölçüsüdür. Kavrayıcı olmayan izlenim ise varoldan çıkmaz, çıkmış olsa da varolana uygun değildir (DL VII. 46).

Stoacılar için bilgi (*epistēmē*), kanaat (*doksa*) ve bilgi ile kanaatin arasında yer kavrayış (*katalēpsis*) olmak üzere üç adet ölçüt bulunmaktadır. Bilgi, argümanlar kullanılarak çürütülemeyen ve güçlü ölçüt olarak tanımlanır ve sadece bilgilerde bulunur; kanaat, zayıf ve yanlış onay olarak tanımlanmaktadır ve sadece aptallarda bulunmaktadır; kavrayış ise kavrayıcı izlenime onay vermek olarak tanımlanmaktadır, hem bilgilerde hem de aptallarda eşit miktarda bulunmaktadır ve doğruluğun ölçütüdür (Sextus, *Adv. Math.* VII. 151-153).

Stoa okulunun kurucusu Zenon izlenim ile bilgi arasında süreci şu şekilde açıklamaktadır:

Zenon kendine has doğu sembolizmine uygun bir el hareketiyle, bilginin oluşum basamaklarını betimler. Önce parmakları açık halde bulunan sağ elini gösterir ve ‘bu bir izlenimdir’ der; ardından parmaklarını biraz kapatır ve ‘bu onaydır’ der. Parmaklarını tamamen kapatıp yumruk haline getirdikten sonra da ‘bu kavrayıştır’ der ve nihayet sol eliyle yumruğunu kapatır ve ‘işte bilgi budur’ diye ekler (Stock, 2021: 33).

Molacı’ya göre Zenon’un bahsetmiş olduğu sürecin ahlak alanında karşılığı şu şekildedir: “İzlenim doğal şeylere, onay makul olan tercihe, kavrayış uygun davranışa, erdem de bilgiye denk düşer. Son tahlilde yumruk yapılan eli kavrayan diğer el, uygun davranışların yerleştiği ve artık tercihin ortadan kalktığı bir durumu gösterir” (Molacı, 2021a: 21). Bu süreci daha kapsamlı bir şekilde açıklayan Molacı izlenim ile karşılaşan kişinin yaşadığı süreci şu şekilde açıklamaktadır:

Yönetici kısım dışsal uyaranlardan aldığı izlenimlere dair yargısına göre eylemi yönlendirir. Bilginin ya da sanının; doğru ya da yanlış eylemin dışsal yahut başlatıcı nedeni olan izlenim, yönetici ilkenin onayına sunulur. Kişi kendisinde bulunan izlenimi evetler ya da değiller ve buna göre eylemler. Bu haliyle bütün eylemler epistemolojik bir temelden hareketle meydana gelirler: Eğer kişi gerçek bir temeli bulunmayan bir izlenimi evetlerse yargısı bir sanı olur ve bu sanıya dayanan eylemi de doğaya ve akla aykırı bir eylem olur. Aksine izlenimin temeli gerçekse yani izlenim dayandığı nesneye (bedene) uygunsa ve zihin bu izlenimi evetlerse ortaya bilgi ya da doğru sanı çıkar ve yargıya dayalı eylem, akla ve doğaya uygun olmuş olur (Molacı, 2019: 49).

İnsanın eyleme geçme sürecinde en önemli aşama onay aşamasıdır. Çünkü bireyin neyi seçip neye göre eyleyeceği onay aşamasında belli olmaktadır. Yönetici

ilkenin nasıl onay verdiği veyahut nelere onay verdiği bireyin eylemlerinin nedenlerini açıklarken fazlasıyla faydalı olacaktır.

1.3. Onay

Yukarıda da belirttiğimiz gibi kader Seneca tarafından “hiçbir gücün bozamayacağı, her şeyin ve her olayın zorunluluğu” (Sen. *QNat.* II. XXXVI. 1) olarak tanımlanmaktadır. Lakin tanrılar tarafından bazı şeyler belirlenmeden bırakılmıştır. Eylemlerimiz tamamen kaderin elinde olmaktan ziyade bazı konular bireyin iradesine bırakılmıştır (Sen. *QNat.* II. XXXVII-XXXVIII. 2). Epiktetos’a göre tanrıların insanların iradesine bıraktığı tek yeti onay yetisidir (Epict. *Diss.* I. 1). İnsan, onay yetisinden kaynaklı olarak zorunluluğa tabi olmayan bir irade sahibi olmuştur. Onay kavramına geçmeden önce Khryssippos’un nedenler teorisini incelemek onay ile izlenim arasındaki bağı kurabilmek için önemlidir.

Cicero’nun aktarımına göre Khryssippos dört nedenden söz etmektedir: Bazı nedenler “tam (*perfectae*) ve temel (*principales*)”, bazı nedenler ise “yardımcı (*adiuvantes*) ve yakın (*proximae*)” nedenlerdir. Her şey önceden belirlenmiş tam ve temel nedenlerden ziyade yardımcı ve yakın nedenlerden kaynaklı olarak kadere bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bundan dolayı her şeyin kadere bağlı olarak gerçekleşmesi insan iradesinin önünde bir engel değildir (Cic. *Fat.* 41). Cicero’ya göre, Khryssippos bu düşüncesini temellendirmek için izlenim ve onay kavramlarını örnek vermektedir.

Cicero Stoacı onay kuramının aşamalarını *Kader Üzerine* eserinde şu şekilde açıklamıştır:

Buna göre onay (*adsensio*), izlenim (*visium*) tarafından harekete geçirilmedikçe oluşmuyor olsa da, izlenim onayın temel (*principale*) nedeni değil de, yakın (*proximae*) nedenidir. Zira bu Khryssippos’un da kabul ettiği üzere az önce söylemiş olduğumuz gibidir: Buna göre [onay] dışarıdan tetikleyen bir şey (*extrinsecus excitata*) olmaksızın oluşmaz, onayın verilmesi için bir izlenim olması zorunludur (Cicero’dan akt. Molacı, 2020: 213).³

³ Çalışma boyunca başvurulan Cengiz Çevik’in çevirisinde geçen; “<izlenim> dışarıdan ateşlenmiş bir kuvvetle oluşamaz” ifadesinin yerine “Buna göre [onay] dışarıdan tetikleyen bir şey (*extrinsecus excitata*) olmaksızın oluşmaz” ifadesinin daha uygun görülmesinden dolayı bu alıntıda Melike Molacı’nın çevirisine yer verilmiştir.

O halde izlenim, yakın ve yardımcı nedene karşılık gelmekte yani kadere karşılık gelmektedir. Bundan dolayı önceden belirlenmiştir. Onay ise tam ve temel nedene karşılık gelmekteyken yetkimiz dahilindedir (Cic. *Fat.* 43). İzlenim ile onayın birlikte var olması önceden belirlenmiş ile yetkimiz dahilinde olmanın bir arada olmasına ve her şeyin kadere bağlı olarak gerçekleşmesi ile özgürlüğün aynı sistem içinde olmasına olanak sağlamıştır. Kadere karşılık gelen izlenim önceden belirlenmişken insanın izlenime onay verip vermemesi konusunda özgür olması bize bağlı olanların önünü açmaktadır.

Khryssippos her ne kadar dört nedenden bahsediyor olsa da Seneca'ya göre yaratıcı neden haricindeki nedenler kendi başlarına neden değildirler. Nedenlerin tümü kendilerini yaratan tek bir nedene bağlıdırlar (Sen. *Ep.* 65. 12). Tek neden olan neden, daha önce de bahsetmiş olduğumuz etkin ilke ya da kaderdir.

Kader ile bize bağlı olanlar arasındaki ilişki Molacı tarafından şu şekilde aktarılmaktadır:

Evrensel perspektifte tekil nedenleri de kuşatan kader, evrene için perspektifte tekil bedenlere bağlı olan nedenlere yardım eden (*synergon*) bir neden olarak anlaşılır. Bize bağlı olan nedenler ise, yukarıda da bahsedildiği üzere neden (*aitia*) kavramının etimolojisinde içerilen sorumluluk (*aitios*) kavramı ile birlikte düşünülür. Stoacılar ister ahlaki ister doğal perspektiften olsun tekil bedenlerde işleyen nedenleri, çeşitli sorumluluk biçimleri olarak görme eğilimindedirler. Zaten nedenlerin her zaman etkinlikte bir arada düşünülmesi, meydana gelen sonucu bir şeye bağlama, bir şeyi bundan mesul tutma anlayışını yansıtmaktadır. Bu anlayış aynı zamanda bütün nedenleri kuşatan kaderin, zorunluluktan ayrı tutulmasını ve tekil bedenlerin eylemlerinin kendilerine bağlı olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla Stoacılar evrene için nedenler çokluğunu belirli bir olgunun açıklaması olarak düşünmekten ziyade, sorumluluk kavramıyla birlikte ele alırlar. Böylece her bir tekil varlık, kendisinde bulunan nedenlerden ötürü hem etkinliğinden ve durumundan mesul olur hem de ona için bu nedenler onu kaderin bir parçası haline getirir (Molacı, 2020: 198).

Epiktetos'a göre insanın bir şeyi onaylamasının nedeni yaptığı eylemin kendine doğru görünmesidir. Demek oluyor ki insan doğru olarak görmediği hiçbir şeyi onaylamaz. Çünkü anlama yetisi (*dianoia*) doğası gereği doğru olana yönelmek, hata yapmaktan kaçınmak ve kesin olmayan konular hakkında yargıya varmamak gibi özelliklere sahiptir. İnsanın öğle vakti gece olduğunu kabul etmesi mümkün değildir. Çünkü anlama yetisi doğruya yönelme yatkındır veya yıldızların çift sayıda mı yoksa

tek sayıda mı olduğu konusunda hüküm verememesinin nedeni kesin olmayan konularda yargı vermemesidir. İnsan bir konu hakkında yanlış hüküm veriyorsa bunun nedeni bilgisizliğidir. İnsanın davranış konusunda sahip olduğu bazı değerler doğruluk-yanlışlık, uygunluk-uygunsuzluk, faydalılık-faydasızlıktır. O halde insanın sadece kendisi için faydalı olanı seçmesi zorunludur (Epict. *Diss.* I. 28). Bir eylemi yaparken kendisi için doğru olduğunu düşündüğü için onaylayan insanın kendisine yapmış olduğu kötülükten dolayı kızmak veya öfke beslemek yanlıştır. Hata yapan kişinin o eylemi yapma nedeni bilgisizliktir. Bundan dolayı o kişiye karşı olumsuz davranmak yerine iyiyi ve hakikati öğretmek en uygun davranış olacaktır (Epict. *Diss.* I. 18).

Bilge ve iyi kişinin üzerinde durması gereken konu onay, yargılarda aldanma ve sağduyu ile ilgilidir. İnsan izlenimlerle karşılaştığında izlenimlere dair yargısında yanlışla düşmemek için onay vermeden önce onların bize bağlı olup olmadığını denetlemelidir. İzlenimler konusunda onayı sadece ruhta oluşan ilk hali olan kavrayıcı izlenime vermek gerekmektedir (Epict. *Diss.* III. 2). İnsanlar izlenimleri görüp hiç sorgulamadan yargıda bulunurlar lakin izlenimleri yanıltıcı olabilir. İnsanlara kötü olarak görünen izlenimler aslında iyiliklerine hizmet edebilirler. Bundan dolayı izlenimler hakkında hüküm vermeden önce belli öğretiler öğrenerek aslında neye hizmet ettiğini öğrenmek daha sağlıklı bir yöntem olacaktır. Bu öğretileri öğrenmek veya üretmek ve belli birikime sahip olmak içinse felsefe ile uğraşmak önemlidir (Epict. *Diss.* II. 11). Sokrates'in "sorgulanmamış hayat yaşamaya değermez" sözü gibi, izlenimleri doğaya uygun olup olmadıklarını sorgulamadan onay vermemek gerekmektedir (Epict. *Diss.* III. 12).

Epiktetos akı, izlenimlerin bir araya gelerek oluşturduğu düzen olarak tanımlamaktadır. Doğa bizlere akı izlenimleri doğaya uygun şekilde kullanmak için vermiştir. İzlenimlerin bir araya gelmesiyle oluşan akıl bu sayede kendini revize etme yetisine doğası gereği sahiptir. Bundan dolayı filozofun asli görevlerinden biri izlenimleri tanımak, farklarını ayırt etmek ve ayrıntılı bir analizden sonra izlenimi kabul edip etmeyeceğini seçmektir (Epict. *Diss.* I. 20).

Bilge ve eğitimli kişinin görevi tüm izlenimleri doğru şekilde kullanabilmektir. Örneğin, ölmüş birini zavallı olarak nitelendirmek ve ailesinin üzüntüsünü dile getirmek yanlıştır. Öncelikle ölümün kötü bir izlenim doğurmadığını fark etmek gerekir. Ölüm bize bağlı olanların dışındadır, o halde ölümü engellemek ve ölümden kaçmak bizim elimizde değildir. Ölüme karşı duyduğumuz kaygının asıl nedeni dilediğimiz şeyi elde edememektir. Ölümün bize bağlı olup olmaması veyahut insan için neyin iyi, neyin kötü olduğu ileride daha kapsamlı bir şekilde işlenecektir.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Epiktetos'un *Söylevler* eserinin tümü elimimize ulaşmamıştır. Eser günümüze dört kitap olarak ulaşmışken, Aulus Gellius'un *Attika Geceleri* eserinde Epiktetos'un beşinci kitabından alıntısı sayesinde günümüze ulaşmamış olan beşinci kitabından bir bölüme erişim sağlamış oluyoruz. Bu bölümde Epiktetos'un izlenimler hakkında görüşleri bulunmakta ve bilgenin bir anlık bile olsa izlenimlerden nasıl olumsuz şekilde etkilenebileceğinden bahsedilmektedir:

Bunun üzerine gözlerimin önünde küçük çantasından Arrianos'un düzenlediği şekliyle Zenon ve Khryssippos'un yazılarıyla kuşkusuz uyumlu olan filozof Epiktetos'un *Söylevler*'inin beşinci kitabını çıkardı. O kitapta Yunanca haliyle yazılmış şu ifadeye rastladım: “Zihinsel görünüşler”, yani filozofların *phantasiai* ya da *izlenimler* olarak adlandırdığı ve bir nesneyle ilk kez karşılaşan zihni algılamaya yönlendiren şeyler; şimdi bunlar ne iradeye tabidir ne de onun tarafından yönetilebilir, aksine kendilerinde bulunan güçle tanınmak için insanları zorlarlar. Bununla birlikte *synkatheseis* dedikleri ve bu izlenimlerin tanındığı onaylamalar gönüllüdür ve insan iradesine tabidir. Bu nedenle gökten ya da yıkılan bir binadan gelen ani bir gürültü, bir tehlike çağrısı ve buna benzer herhangi bir ses işitildiğinde, bir süreliğine de olsa bilgenin ruhu bile ister istemez tedirgin olacak, kaygılanacak ve belki yüzü bile sararacaktır; ama bu, herhangi bir tehlikeye karşı önceden tasarlanmış bir fikre sahip olduğu için değil, zihne ve ruha bağlanmayı engelleyen ani ve beklenmedik bir saldırıyla karşılaştığı için böyledir. Bununla birlikte şu anda bilge bu tür izlenimleri, yani ruhu korkuya sürükleyen zihinsel görünüşleri (Yunancadan alıntı yapacak olursak ruh “bunları ne onaylar ne de birleştirir (*ou synkattatithetai oude prosepidoksazei*)) reddeder ve küçümser, bunlarda korku uyandıracak bir şey de görmez. Ayrıca budalanın zihni ile bilgenin zihni arasında fark olduğunu söylerler; budala bu tür izlenimlerin her zaman ilk kez gördüğü kadar korkunç ve ürkütücü olduğunu düşünür, sonra bunları korkulacak şeylermiş gibi bizzat onaylar ve kendi görüşleriyle birleştirir – nitekim Stoacılar birleştirme için *prosepidoksazei* sözcüğünü kullanırlar. Fakat bilgenin yüzünün rengi ve ifadesi kısa bir süreliğine değişmiş olsa da, o sonra bunlara onay vermez; bu tür görünüşler hakkında her zaman sahip olduğu fikri kararlılıkla ve sarsılmazca korur, yani bunların sahte görünüşler

ve boş korkular uyandıran şeyler olduklarını düşünür ve aslında hiçbir zaman korkulacak şeyler olmadıklarını da bilir (Gellius, 1927: XIX.1.4.14-21).⁴

Fragmanda görüldüğü gibi, insanlar ve insan-olmayan canlılar *otomatik* duygular bakımından ortak tepkilere sahiptirler. İnsanlar bu duyguları doğal görmeli ve onlara karşı kayıtsız kalmalıdır. Bu duygulardan bazıları irkilmek, yüz kızarması, titremek, kekelemek gibi ilk ortaya çıkan reflekslerdir, duygulardır. Bu duygular Stoacılar için ne iyi ne de kötü olan farksızlardandır. Stoa bilgesi, tehlike anında irkilebilir veya karşılaştığı bir olay karşısında ilk tepkisi titreme olabilir. Önemli olan reflekslerin ardından gelen tepkileridir (Robertson, 2021: 49). Bu konuya değinen Seneca'ya göre irademiz dışında gerçekleşen hareketlerden kurtulmak veyahut kaçınmak mümkün değildir. Soğuk bir suyun tene temasında sonra gelen titreme veyahut korkutucu bir olaya karşı tüylerin diken diken oluşunu kontrol etmek mümkün olmadığı için bu, bize bağlı değildir. Fakat öfkenin istisnai şekilde kontrol edilebildiği görülmektedir (Sen. *Ira*, 2.2.1; 2021a:46-47).

Ölümlerle ilk karşılaştığımızda onun etkisine kapılıp yakınımızı veya sevdiğimiz birini kaybetmenin verdiği şaşkınlıkla kısa süreliğine ürperti duyabiliriz, bu tepki insan için gayet doğaldır. Lakin sonrasında ölüme karşı korku ve büyük kaygılar beslememeli, sevdiğimiz insanı kaybettiğimiz için üzülüp ağlamamalı ve refleks duygularımızın ortaya çıkardığı ürpertiden dolayı endişelenmemeliyiz. Şunları hatırlamalıyız, her insan doğar büyür ve zamanı gelince ölürlere, sevdiğimiz bize ait değildirlere, onlar bize doğa tarafından sunulmuş hediyelerdir ve zamanı gelince onları doğaya geri teslim etmemiz gerekmektedir. Ölümün kendisi bir farksızdır ve bizim için ne iyi ne kötüdür bu yüzden ölüme karşı ilgisiz olmak gerekir.

Epiktetos, izlenim konusunda her gün alıştırmayı önermektedir. Örneğin, yakını ölmüş veyahut zulüm görmüş birinin kendine sorması gereken sorular ölümün veyahut zulmün kötü olup olmadığıdır. Veyahut bu durumlardan üzüntü duyan kişi de kendisine aynı soruyu sormalıdır. Eğer kişi bu konularda kendini geliştirirse erdemli olma yolunda ilerlemiş olacaktır. Çünkü kavrayıcı izlenim (*phantasia katalēptikē*) dışında hiçbir kabul doğru değildir. Olayları oldukları gibi kabullenmek

---

⁴ Bu pasajın çevirisi Dr. Melike Molacı'ya aittir.

gerekmektedir (Epict. *Diss.* III. 8). Erdemli davranmak için izlenimleri sadece oldukları gibi düşünüp onlara değer yüklememek gerekmektedir. Zihin bir izlenime sürekli olarak yanlış yargılarla yaklaşırsa bir süre sonra izlenime karşı yerleşen yanlış izlenimi zihinden atmak çok zor olacaktır. Örneğin, zihin parayla ilgili izlenimlere sürekli olarak maruz kalırsa para hakkında ardı gelmez bir yargı oluşur. Bu durum çok fazla gerçekleşirse bu izlenim paraya karşı sevgiye dönüşür. Bu izlenime sahip kişinin kavrayıcı izlenime ulaşması için iyileşmesi gerekir. Çünkü paraya karşı büyük bir sevgi beslemektedir (Epict. *Diss.* II. 18). Bundan dolayı insanın sürekli olarak alıştırmalar yaparak zihnindeki üzüntüye, kedere neden olan rahatsızlıklardan arınması gerekmektedir.

Epiktetos'a göre bilge ve iyi bir insanın yetileri arasında en çok yönetici ilke (*hēgemonikon*) yetisi değerlidir. Bilgenin görevi, izlenimleri doğaya göre kullanmaktır; doğruyu bularak yanlıştan uzak durmak ya da doğru ve yanlışın belirsiz olduğu noktada yargısını askıya almak her ruhun doğasında bulunmaktadır (Epict. *Diss.* III. 3). O halde ruhun doğası iyiye yönelip kötüden kaçınmaktır. Eski Stoacılara göre yönetici ilkenin başlıca iki işlevi bulunmaktaydı: “İmge ve bilgi alanıyla ilgili olarak rıza (*boulēsis*) ve imgelerin verdiği itkiyle nesnelere doğru hareketin, hareketliliğin alanıyla ilgili olarak da eylem dürtüsü (*hormē*), irade” (Hadot, 2022: 207). Epiktetos ve ardından Marcus Aurelius ise, iki yerine üç işlevden bahsetmişlerdir: Rıza, iştah ve eylem dürtüsü. Yönetici yetinin bulunduğu yerin yürek olduğunu söyleyen Stoacılara göre izlenim ve dürtü burada oluşur ve konuşmanın kaynağı da burasıdır (DL VII. 159).

Tanrılar insana izlenimleri doğru şekilde kullanabilme yeteneğini vermişlerdir. Bu yetenek bize bağlı olanlardandır ve diğer yeteneklerden hiçbiri bize bağlı değildir. Düşünürü göre tanrılar insanı bu şekilde yaratmaya mecburlardı çünkü insan bedeni yeryüzüne ve üzerindeki şeylere bağımlıdır. Dış dünyanın insanı kısıtlamaması mümkün değildir. Beden insana ait değil, sadece bir parça balçıktır. Bundan dolayı tanrı insana kendinden bir parça vermiştir. Bu parça bir şeye karşı iştah (*oreksis*) ve iğrenme (*aphormētikos*) yeteneği; şeylerden kaçınma (*enklisis*) ve şeylere yönelme (*haplōs*) yeteneği, kısacası izlenimleri kullanabilme yeteneğidir. Bu yeteneği iyi

kullanan kişi daima özgür, acı duymayan, isyan etmeyen ve kimseye muhtaç olmayan birisi olacaktır (Epict. *Diss.* I. 1). Bu düşünceye Epiktetos'un hocası olan Musonius Rufus'ta değinmektedir. Düşünre göre:

Tanrı varolanların bir bölümünü bize bağı kıldı, bazılarını ise bizden bağımsız. Bize bağı olan en güzel ve bilgece şey, izlenimlerimizi uygun şekilde ayırmaktır, öyle ki bu, Tanrı için bile mutluluktur. Çünkü onları doğru şekilde ayırmak özgürlüğe, refaha, huzura ve istikrara yol açar; ayrıca bu adil, yasa tanır, ölçülü ve bütünüyle erdemli olmayı sağlar. Bunun dışında kalan hiçbir şey bize bağı değildir (Molacı, 2021c: 84).

O halde insanın yanlışla düşmemek ve doğruya ulaşmak için öncelikle iyinin ve kötünün bilgisine ulaşması gerekmektedir. Bu sayede iyinin ve kötünün bilgisine sahip olan insan tanrısal olan aklına uygun olana onay verip doğru bir yargı verme konusunda olanak sahibi olacaktır. Dolayısıyla izlenim kuramının ve onay konusunun tamamlanabilmesi için Stoa okulu ve Epiktetos felsefesinde iyi ve kötünün bilgisine ulaşmak gerekmektedir. Bu sayede ölümün bilgisine ulaşılacak ve zihnin ölüm konusunda neye onay vermesi gerektiğı ve ölüm hakkındaki yargıların hangilerinin tanrısal akla ve doğaya göre olduğu ortaya koyulabilecektir.

1.4. İyi, Kötü ve Farksız

Epiktetos'a göre kimse bile isteye kötülük yapmaz, yapmış olduğu kötülüklerin kaynağı bilgisizliktir. İnsanlar kendileri için iyi olduğunu düşündüğü şeyleri ilke edinerek eylerler lakin neyin kendileri için iyi, neyin kendileri için kötü olduğunu bilmedikleri için kötülük yaparlar. Bu düşünce Sokrates'ten gelen bir düşüncedir; Sokrates'e göre hiç kimse bile isteye kötülük yapamaz, böyle bir durum mümkün değildir (Pl. *Prt.* 345d). Epiktetos da bu düşünceye hırsızlık örneğı vererek değinmektedir. Hırsızlık yapan kişinin hırsızlık yapma nedeni hırsızlığın kendisi için iyi olduğuna dair öğretisidir (*dogma*). Kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilmeyen hırsız bilgisizliğinden dolayı kendisi için iyi olduğunu düşündüğü bir davranışta bulunduğunu düşünürken aslında kendisi için kötü olan bir eylemde bulunmuştur. Eğer ki hırsız kendisi için iyinin hırsızlık yapmak olmadığını biliyor olsaydı asla hırsızlık yapmazdı çünkü insan daima kendisi için iyi olanı yapmaya meyillidir (Epict. *Diss.* I. 18). Bundan dolayı hiç kimse bile isteye kötülük yapamaz. Kendisi için iyi bir davranışta bulunduğunu düşünürken aslında istemeden kötü

davranışta bulunmaktadır. Bu düşünce Sokrates'in düşüncesiyle benzerlik içermektedir. "Hiç kimsenin bilerek yanlışlık yapmadığını, bütün kötülükleri istemeksizin yaptıklarını söylerken, doğru söylediğimizi düşünüyor musun" (Pl. *Grg.* 509e)? Epiktetos bu konuya değinirken Platona atıf yaparak düşünce konusunda nereyi kaynak aldığını açıkça göstermektedir: "Platon'un söylediği gibi, bütün ruhlar farkında olmaksızın doğruluğa ihtiyaç duyar; ancak yanlışlık o adama doğru gibi görünmüş olabilir" (Epict. *Diss.* I. 28). Bölümün devamında düşünür bu konuyu şu şekilde ele alır: İnsanın bir şeyi onaylamasının nedeni yaptığı eylemin kendine doğru görünmesidir. Demek oluyor ki insan doğru olarak görmediği hiçbir şeyi onaylamaz. Çünkü anlama yetisi (*dianoia*) doğası gereği doğru olana yönelmek, hata yapmaktan kaçınmak ve kesin olmayan konular hakkında yargıya varmamak gibi özelliklere sahiptir.

İnsan seçimleri boyunca doğruyu isteyip yanlıştan kaçınmayı amaçlar lakin bilgisizliğinden dolayı hataya düşer. O halde insanın yapması gereken, ruhunun (*psykhē*) ihtiyacı olan doğruluğa yönelmek ve yanlışlardan kaçınmaktır. Bu konuda Platon'a yapılmış bir diğer atıf ise şu şekildedir:

Aranızda bulunan herkes -ister kendine bir dost edinsin ister kendini bir dost olarak görsün- bu düşünceleri içinden atmalıdır; onlara karşı amansız bir nefret duymalı ve ruhunu onlardan arındırmalıdır. Böyle yapan kişi; ilk olarak kendinden şikayetçi olmayacak; kendisini sürekli farklı durumlarda bulmayacak; düşünceleri değişmeyecek; kendi kendine işkence etmeyecektir. Sonra, onu seven insanlar için de gerçek bir dost olacaktır. Kendisi gibi olmayan kimselere karşı hoşgörülü ve yumuşak huylu davranacak, nezaket gösterecek, bilgisizliğinden ve en mühim konularda işlediği hatalardan ötürü özür dilemeye her an hazır olacak; kimseye karşı düşüncesizlik etmeyecek, Platon' un hiç kimsenin doğru yoldan kendi isteğiyle ayrılmayacağına dair düşüncesini iyice anlamış olacaktır (Epict. *Diss.* II. 22).

Her iki atıf da insanların kötülüğü kendi isteğiyle yapmadığı vurgusunu içermektedir. İnsanın kötülük yapmaktan kurtulması için yapması gereken ilk şey kötülüğün ve iyiliğin bilgisine ulaşmaktır. İnsanın bile isteye kötülük yapmayacağı düşüncesinden yola çıkarak iyiliklerin tamamına sahip olan bilge, doğası gereği kötülük yapamayacaktır. O halde Stoa düşüncesinin en temel hedeflerinden biri iyiliğin bilgisine ulaşmaktır.

Epiktetos şeyleri iyi, kötü ve farksız olmak üzere üç kategoriye ayırır. İyi olanların bazıları erdemken bazıları erdemden kaynaklanır. Kötü olanların bazıları erdemsizlikken bazıları erdemsizlikten kaynaklanır. Ne iyi ne de kötü olan farksızlar ise erdem ve erdemsizlik arasında bulunan ölüm ve yaşam, sağlık ve hastalık, zenginlik ve fakirlik, haz ve acıdır (Epict. *Diss.* II. 19). Ne iyi ne de kötü olan farksızlar özlerinde aynı oldukları halde kullanışta farklılaşırlar (Epict. *Diss.* II. 5). Stobaios ise iyi, kötü ve farksızları şu şekilde açıklamaktadır:

Zenon varolanlardan bazılarının iyi, bazılarının kötü bazılarının da farksız olduklarını söyler. İyiler aklıbaşındalık, ölçülülük, adalet ve cesaret gibi şeylerdir. Bunlar erdemdir ya da erdeme katılırlar. Kötüler akılsızlık ölçüsüzlük, adaletsizlik, korkaklık gibi şeylerdir. Farksızlar şöyle şeylerdir: yaşam ve ölüm, itibar ve itibarsızlık, haz ve acı, zenginlik ve yoksulluk, sağlık ve hastalık ile bunlara benzeyen şeylerdir.

İyilerden bazıları erdemdir, bazıları erdem değildir. Aklıbaşındalık, ölçülülük <ayrıca adalet> ve cesaret <ayrıca yüce gönüllülük, ruhsal kuvvet ve dayanıklılık> birer erdemdir; sevinç neşe, cüret ve rıza gibi şeyler erdem değildir... Kötülerden bazıları erdemsizliktir, bazıları da değildir. Akılsızlık, adaletsizlik, korkaklık, alçaklık ve güçsüzlük erdemsizliktir; acı ve korku gibi şeyler ise erdemsizlik değildir (Molacı, 2021b: 71-72).

Erdemler kategorisine giren aklıbaşındalık (*phronēsis*) neyi yapmamız gerektiği ve neyi yapmamız gerektiğinin bilgisidir, öte yandan insanın iyi, kötü ve farksızlar (*adiaphoron*), hakkındaki bilgisidir. Ölçülülük (*sōphrosynē*) neyi tercih edip neyden kaçınması gerektiğinin bilgisidir. Adalet (*dikaiosynē*) dağıtımı değere göre yapmanın bilgisidir. Cesaret (*andreia*) neye karşı korku beslemenin, neye karşı korku beslememenin, neye karşı ne korku ne de korkusuzluk beslemenin gerektiğinin bilgisidir (Molacı, 2021b: 72). “Aklıbaşındalık yükümlülüğün konusu olan şeylerle; ölçülülük insani dürtülerle; cesaret dayanılacak şeylerle; adalet ise dağıtılacak şeylerle ilgilidir” (Molacı, 2021b: 73). Erdem insana iyi, mutlu ve acısız bir yaşam sağlamaktadır. Bu şekilde bir yaşam isteyen kişinin yönelmesi gereken tek yol erdemdir (Epict. *Diss.* I. 4). Farksızlar ise Laertios tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır:

’Farksız’ terimi iki anlama gelir: Birinci olarak, ne mutluluğa ne de mutsuzluğa bir katkısı olmayan şeyleri gösterir; örneğin, zenginlik, ün, sağlık, güç ve benzerleri; çünkü bunların kullanım biçimlerine göre mutlu ya da mutsuz olunabildiği için, bunlar olmadan da mutlu olunabilir, ikinci olarak, ne düşkünlük ne de tiksinti uyandıran şeylere (ahlak açısından) farksız denir; örneğin, birinin başındaki saçların tek ya da çift sayıda olması; ya da

parmağını düz ya da kıvrık tutması. Ama ilk sırada verdiğimiz örneklere böyle “farksız” denemez; çünkü onlar düşkünlük ya da tiksinti uyandırır (DL VII. 104).

Ahlakla ilgili olan farksızlar ise üçe ayrılmaktadırlar. İlki doğal olan (*kata physin*), ikincisi doğal olmayan (*para physin*) ve sonuncusu ise ne doğal olan ne de doğal olmayan farksızlardır. Doğal olanlar sağlıklı olmak, bedenün güçlü olmasıdır. Doğal olmayanlar hasta olmak, bedenün zayıf olması ve bedensel sakatlıklardır. Ne doğal olan ne de doğal olmayanlar ise izlenimler karşısında yanılmak, hastalığa ve sakatlığa karşı zayıf olmaktır. Farksızların ayrıldığı diğer nokta tercih konusudur; bazı farksızlar tercih edilen (*proēgmenon*), bazıları tercih edilmeyen (*apoproēgmenon*), geri kalan kısım ise tercih edilme konusunda farksız olanlardır. Farksızların ayrımında doğal olan farksızlar, tercih edilen farksızlara karşılık gelirken; doğaya karşı olan farksızlar ise tercih edilmeyen farksızlara denk gelmektedir (Molacı, 2021b: 86-87). Stobaios’un eserinde farksız olan ölüm ve yaşam tercih edilen veyahut tercih edilmeyen kategorilerinde yazılmamış olsa da Laertios’un eserinde yaşam tercih edilen, ölüm ise tercih edilmeyen kategorisinde bulunmaktadır (DL VII. 106). Her ne kadar ölüm tercih edilmeyen kategorisinde yer alıyor olsa farksızların farklı koşullarda tercih edilebileceği göz önünde bulundurulduğunda koşullar gerektirdiği zaman insan ölümü tercih edebilecektir. Bu konuya ileride, intihar başlığı altında daha geniş kapsamlı şekilde değinilecektir.

Doğal olan vurgusu Epiktetos’ta da karşımıza şu şekilde çıkmaktadır. Epiktetos’a göre dış dünyadaki şeylerin bir kısmı doğal olan, bir kısmı doğal olmayandır. Ayaklarımızın temiz olması doğal olandır. Fakat söz konusu sağlık olduğunda ayaklarımızı kesip atabiliriz. Doğanın parçası olmadığımızı düşündüğümüz zaman uzun yaşam sürmek ve zengin bir yaşam sürmek doğal olandır. Lakin kendimizi doğaya ait gördüğümüz zaman hasta olmak, fakir olmak ve vaktimiz dolduğu zaman ölmek doğal olandır (Epict. *Diss.* II. 5). Farksızlar kullanıma bağlı olarak mutlu veyahut mutsuz edebileceği için bazı koşullara bağlı olarak tercih edilebilirken bazı durumlara bağlı olarak tercih edilmezler. Örneğin kırbaçlanmak ve bundan kaynaklı olarak acı çekmek insan için tercih edilen bir durum değilken efendileri tarafından kırbaçlanan köleler aç kalıp ölmek için bu duruma razı göstermelidir (Epict. *Diss.* I. 2). Kölelerin kırbaçlanmanın tercih edilen bir durum olduğuna dair yargıyı

mantıkları vasıtasıyla meşrulaştırmış olması kırbaçlanmaya karşı çekilen acıyı ve kötü olduğu düşüncesini ortadan kaldırmış ve bu durum artık köle için tercih edilir hale gelmiştir. Bu örnekte olduğu gibi farksızlar ne tamamen iyiye ne de tamamen kötüye aittir. Bundan dolayı farksızlar ne tamamen erdeme ne de tamamen erdemsizliğe hizmet etmektedir.

Epiktetos, insanın kendine ait olan ile başkasına ait olanı ayırt etmesi gerektiğini Khrysispos'tan alıntı yaptığı kısım ile vurgulanmaktadır ve tercih gücünün insana tanrı tarafından verildiğine değinmektedir: “Doğal olanla (*kata physin*) uyumlu olanı ve bu uyumu şartlar ne olursa olsun gözetmek zorundayım; çünkü bu seçme hakkını (*eklektikon*) bana Tanrı verdi” (Epict. *Diss.* II. 6).

Tercih edilenin koşullara göre belirleniyor olması hangi koşullarda belirleneceği konusu bir soru işaretidir. Bu sorunun cevabı erdeme katkı sağlayıp sağlamadığındadır. Bu konuya Molacı şu şekilde değinmektedir:

Tercih edilecek olan'ın, erdemli bir yaşama katkı sağlayacak değerde olup olmadığı belirleyici olandır. Erdem ise ‘tercih edilen’ bir şey değildir. Zira Stoacılar ‘seçilmeye değer olan (*aireton*)’ ile ‘tercih edileni (*proēgmenon*)’ birbirinden ayırırlar ve ilkinin erdeme, ikincisinin farksızlara ilişkin olduğunu belirtirler [...] O halde Stoacılar göre erdem, Aristoteles’in düşündüğü gibi *proairesis*'e değil, *airesis*'e dayanır. Çünkü erken dönem Stoacılar için *proairesis* henüz bilge olmayan ve dolayısıyla erdeme ulaşmamış olan insanın tercihleriyle ilgilidir. Farksızlarla ilgili olan bu kavram, seçimden çok tercihe benzer (Molacı, 2021a: 7).

İnsanın iyi biri olabilmesi ve bilgeliğe ulaşip erdemli bir yaşam sürdürebilmesi için öncelikle iyilerin bilgisine sahip olması gerekmektedir. Epiktetos ve Marcus Aurelius başta olmak üzere Stoa okulu düşünürleri için bilmek erdemli olmanın önkoşuludur ve kanaatten kurtulup bilgiye ulaşan kişi bilge olacak ve erdemli bir yaşam sürecektir. Bundan dolayı çalışmanın devamında Stoa okulu için iyi olanlar Epiktetos felsefesi kapsamında değerlendirilecektir. İlk olarak iyi kategorisine giren aklıbaşındalığın bilgisine ulaşmak için Epiktetos'un bize bağlı olanlar ve bize bağlı olmayanlar kavramı incelenerek neyin iyi kategorisine girdiğinin bilgisi sunulacaktır. Ardından bize bağlı olanlar başlığı altında adalet ve cesaret iyilerine dair bilgi sunulacak ve sonrasında ise ölçülülüğün iyinin bilgisi olduğunu açıklamak için irade (*proairesis*) kavramına başvurularak neyin tercihin konusu olduğunu açıklanacaktır.

Bu sayede ölümün iyi, kötü veyahut farksız mı olduğunun bilgisine ulaşıp ardından ölümün tercih edilmesi mi yoksa kaçınılması mı gereken bir olgu olduğunun cevapları verilecek ve ölümün korku verici olup olmadığının bilgisi verilmeye çalışılacaktır.

1.5. Bize Bağlı Olanlar ve Bize Bağlı Olmayanlar

Epiktetos'un Stoa düşüncesini temel alarak literatüre kattığı en değerli kavram “bize bağlı olanlar” ve “bize bağlı olmayanlar” kavramlarıdır. Bu iki kavram ile ahlak felsefesinin temellerini atıp insanın özgürlük alanlarını çizmiştir.

Bazı şeyler bize bağlıdır, bazı şeyler ise bize bağlı değildir. Bize bağlı olan şeyler değer yargısı (*hypolēpsis*), eyleme yönelik dürtü (*hormē*) ve arzu⁵ (*oreksis*) ya da kaçınma (*enklisis*) ve kısaca eylemimizle belirlenen her şeydir. Bize bağlı olmayan şeyler ise bedenimiz, mal varlığımız, ünümüz, makamımız ve kısaca eylemimizle belirlenmeyen her şeydir (Epict. *Ench.* I).

Bu tanım Epiktetos'un insan seçimlerinin etki alanı hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktadır. İnsanın iradesi, sadece doğuştan sahip olduğu yetilerinin sınırlarında yapmış olduğu seçimlerdedir. İnsan sadece yargılamak veya yargılamamak, eylemek veya eylememek, son olarak iştah duymak veya duymamak konusunda irade sahibidir. İnsanın, bu eylemler haricinde irade sahibi olduğu bir alan yoktur.

Epiktetos'a göre bize bağlı olmayan şeyler irademiz altında değildir ve bizden bağımsızlardır. Bize bağlı olan şeyler ise sadece irademizdir. İnsan iyi ve kötüyü sadece kendi iradesi dahilinde olan şeylerde aramalıdır. Bize bağlı kılınmayan şeyler ise ne iyidir ne kötü; ne faydalı ne de faydasızdır (Epict. *Diss.* II. 5). O halde bize bağlı olmayanlar Epiktetos'un bahsetmiş olduğu ne iyi ne kötü olan farksızlara dahildir. İnsanın farksızlar üzerinde irade bulunma şansı bulunmamaktadır. Çünkü insan iyi ve kötünün bulunduğu bize bağlı olanlara karşı irade sahibiyken farksızları iradesiyle yönetemez (Epict. *Diss.* II. 16).

---

⁵ Kaynak olarak kullanılan çevirilerin çoğunluğunda *oreksis* kavramı “arzu” olarak çevrilmektedir. Ancak çalışma boyunca *oreksis* kavramı arzu yerine iştah olarak çevrilmiştir. Ayrıca çalışmada arzu kavramı *epithymia* kavramının karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Epiktetos ahlak felsefesini, ruhun üç etkinliği üzerine inşa etmiştir. Bu etkinlikler: Yargı, iştah ve dürtüdür. Bu üç etkinlik, insanın tercih etme sınırlarını çizmiş ve bize bağlı olan kavramının kapsamını belirlemiştir. Bize bağlı olanlar ise iyilik ve kötülüğün tanımını yapmamızı sağlamıştır. Kötülükten kaynaklanan keder, korku gibi olumsuz duygulardan kurtulmak için insanın bu üç etkinliği en iyi şekilde kullanması gerekmektedir.

Eski Stoacılara göre yönetici ilkenin (*hēgemonikon*) başlıca iki işlevi bulunmaktaydı: “İmge ve bilgi alanıyla ilgili olarak rıza (*boulēsis*) ve imgelerin verdiği itkiyle nesnelere doğru hareketin, hareketliliğin alanıyla ilgili olarak da eylem dürtüsü (*hormē*), irade” (Hadot, 2022: 207). Epiktetos ve ardından Marcus Aurelius ise iki yerine üç işlevden bahsetmişlerdir: rıza, iştah ve eylem dürtüsü.

Üç etkinlikten olan yargı, bedenın duyumlar vasıtasıyla oluşturduğu bir iç söylemdir. Algılanan nesne ya da olayların ne olduğundan ziyade ne ifade ettiğini bildirmektedir. İştah ve dürtü bu iç söylemden ortaya çıkmaktadır (Hadot, 2021: 148). Dürtü “ruhun bir şeye yönelmesi olarak tanımlanmaktadır [...] iştah akli bir dürtü değildir, fakat akli dürtünün kaynağıdır” (Molacı, 2021b: 92). Akli dürtü ise “etkinlik halinde olan zihnin bir şeye yönelmesi olarak tanımlanmaktadır” (Molacı, 2021b: 92). Ek olarak tüm dürtüler onay vermeyi kapsamaktadır, pratik dürtüler harekete geçmeyi de kapsamaktadırlar. Onay yönetici ilkeye sunulan önermeleri onaylamakla bağlantılıyken dürtü onaylanan önermelerin yüklemeleriyle bağlantılıdır. Örneğin ölüm izlenimiyle karşılaşan kişinin ölüm kötüdür yargısındaki kötüdür ifadesi dürtüyle alakalıyken bu yargının onaylanması onayla alakalıdır. Pratik dürtüler ise şunlardır:

Pratik dürtünün birkaç türü vardır ve bunlar şunlardır: gaye, çaba, hazırlık, gayret, <seçim>, ön-seçim, istek ve isteme. Gayenin tamamlamanın göstergesi; çabanın bir dürtüden önce var olan [başka] bir dürtü; hazırlığın bir etkinlikten önce var olan [başka] bir etkinlik; gayretin elde edilen bir şeye yönelik bir dürtü; seçimin çıkarıma dayanan bir istek; ön-seçimin seçimden önce gelen bir seçme; isteğin makul bir iştah ve istemenin iradi bir istek olduğunu söylerler (Molacı, 2021b: 92).

Epiktetos’a göre bilgelik yolunda ilerlemek isteyen birinin kendini geliştirmesi gereken üç konu bulunmaktadır. İlki hoşlanma duygusudur, bu duygu iştah duyduklarına ulaşmak ve kaçındıklarından korunmak için gereklidir. İkincisi eyleme

yönelik dürtü ve iğrenme duygusudur, bu duygu akla uygun ve ölçülü davranmayı sağlar. İnsan doğasına uygun olanları ilgilendiren yükümlülüklerin alanıdır. Üçüncü konu ise onay duygusudur, yargılarda aldanma ve sağduyuyu içermektedir. Üçü arasında en önemli alan tutku (*pathos*) ile ilgili olan alandır. Çünkü tutkular, iştah duyduklarımıza ulaşamamaktan veya kaçınmalarda başarısız olmaktan dolayı ortaya çıkarlar. Düzensizlik (*tarakhos*), keder (*penthē*), kıskançlık (*phthonous*) gibi durumların kaynağı bu tutkulardır. İkinci konu insanın yükümlülükleri üzerinedir. Eyleme geçme dürtüsü, yükümlülük alanı içindedir. İnsan duygularına karşı etkilenimsiz (*apathē*) değil, kendi doğasına sadık ve ölçülü olmalıdır. Üçüncü konu izlenimler (*phantasia*) üzerinedir. Bilgenin izlenimleri ruhlarında oluşan ilk hali olan kavrayıcı izlenim (*phantasia katalēptikē*) haliyle kabul etmesi gerekir (Epict. *Diss.* III. 2).

Bilgelik yolunda ilerlemek isteyenlerin uzmanlaşması gereken ilk konu olan hoşlanma duygusunu bize bağlı olanlara yönlendirmemiz gerekmektedir. Bize bağlı olmayanlara hoşlanma duygumuzu yönlendiren insan iştah duyduklarını elde edemez ve kaçındığı şeylerden uzak kalmaz. Şiddetli alışkanlıklar insanların hoşlanma ve hoşlanmama duygularını dış dünyaya yöneltmesine sebep olmaktadır. Bu yüzden insanın kendini bu alışkanlıklara karşı eğitmesi gerekmektedir. Örneğin, hazlara (*hēdonē*) düşkün kişiler hazların karşıtı olan duygulara kendilerini yöneltmeli, bu konuda çalışmalıdırlar ya da acıya karşı dayanıksız biri acıya neden olan izlenimlere karşı mücadele etmelidir. Sonrasında kendini geliştirdiği bu alanlara karşı kendini sınamalıdır. Uzmanlaşması gereken ikinci konu olan eyleme yönelik dürtü ve iğrenmede akla itaat etmeli ve sadece uygun ortamda bu yapılmalıdır. Üçüncü konu ise çekici ve ikna edici onaylar (*synkatathesis*) üzerinedir. (Epict. *Diss.* III. 12).

İştah duyduklarımıza karşı başarısız olmaktan doğan tutkuların arınmak düzensizlik, keder ve kıskançlık kötü duygulardan kurtulmak anlamına gelecektir. Stoa felsefesinde tutkular; “yalnızca yanlışlığa sürüklenmiş zihnin hastalıklı bir durumda olmasıdır” (Stock, 2021: 40). İştah duyduklarımıza ulaşamamaktan veya kaçınmalarda başarısız olmaktan dolayı ortaya çıkan tutkular, “ruhun akıldışı ve doğaya aykırı devinimidir ya da aşırı bir dürtüdür” (DL VII. 110). Zihnin onayına sunulan yargılar

insan aklı tarafından onaylandığında eğer ki insan aklına uygun yani doğasına uygun değilse tutkuya neden olmaktadırlar. Gerçeklikle uyuşmayan bir izlenime onay verme olan sanı tüm tutkuları kapsamaktadır (Molacı, 2021b: 93). Bundan dolayı tutkuların temel nedeni doğaya uygun olmayan yargılara zihnin onay vermesidir. Epiktetos bize bağlı olanları tanımlarken yargı ve dürtünün bize bağlı olduğunu dile getirmiştir. O halde tutkuları kontrol altına almak, yargılarımızı ve onayımızı doğaya uygun hale getirmek bize bağlıdır. Bunun yolu ise doğaya uygun olan ve doğaya aykırı olan duygulanımların bilgisine ulaşmaktan geçmektedir.

Stoa düşüncesinde dört adet hoş olmayan duygulanım (*pathos*) yani tutku bulunmaktadır: Acı (*lypē*), korku (*phobos*), arzu (*epithymia*) ve haz (*hēdonē*). Haz, seçilmeye değer zannedilen şeylerin gerçekleşmesinden alınan akıldışı coşkidur. Korku, gelecekte başımıza kötü bir şey gelecek beklentisidir. Arzu ise, akıldışı bir iştaktır (DL VII. 112-114). Akıldışı olmaları ve doğaya aykırı olmalarından dolayı tutkular erdemin önünde büyük bir engeldir. Tutkuların karşısında ise akla uygun olan hoş duygulanımlar vardır ve bu duygulanımlar doğaya uygundur. Akla ve doğaya uygun davranan kişiler hastalıklı tutkular yerine hoş duygulanımlar hissedecektir.

“Stoa felsefesinde etkilenimsizliğin etkiden, dinginliğin de ilişkiden bağımsız olmadığı ve mutsuzluğun yahut erdemsizliğin son tahlilde yargılara bağlı fiziksel bir durum olduğu dikkate alınırsa dingin ve sakin bir yaşamın sevinç dolu ve doğaya en uygun yaşam olduğu açığa çıkar” (Molacı, 2019: 48).

Hoş olmayan duygulanımların ardından üç adet hoş duygulanım (*eupatheia*) bulunmaktadır: Sevinç (*khara*), ihtiyat (*eulabeia*) ve rıza (*boulēsis*). Sevinç, akla uygunluğundan dolayı hazza karşıttır, ihtiyat, sevinç gibi akla uygundur ve korkuya karşıttır. Rıza, diğerleri gibi akla uygun olduğu için arzuya karşıttır (DL VII. 116).

O halde sevince ulaşmak için tercih edilmeye değer olarak görülen hazlarımızı dindirmeli ve doğaya uygun olmadıklarımızı fark etmeli; ihtiyatlı olmak için korktuğumuz şeylerin aslında bizim yargılarımızdan kaynaklı olduğunu fark edip onlardan kurtulmalı; rızaya ulaşmak içinse arzularımızı dindirmemiz gereklidir.

İlk olarak haz güvenilir bir duygu değildir ve haz ile iyi uzun süre bir arada bulunamaz bundan dolayı hazlardan arınmak gerekmektedir (Epict. *Diss.* II. 11). İnsan

hazlardan arındığında yerine geçecek olan şey Tanrıya itaat etme bilincidir ve bu bilgiye has bir duygulanımdır (Epict. *Diss.* III. 24). İnsanın hazzın izlenimiyle karşılaştığı zaman dikkatli olması gereklidir. Çünkü izlenimler hazla ile birlikte insanı saptırabilirler. İnsan haz duyduktan bir süre sonra pişmanlık duyar. İnsanlar bu tür hazlardan uzak kalmaktan sevinç duyacaklardır (Epict. *Ench.* XXXIV).

İkinci olarak bize bağlı olanlara karşı ihtiyatlı davranmalı, bize bağlı olmayanlara karşı ise cesur (*tharseō*) olmalıdır. O halde bize bağlı olmayan beden, zenginlik, onurlandırmalar, yüksek makamlar, ölüm gibi konularda korku beslemek yerine cesur olunmalıdır. İhtiyatı bize bağlı olmayan şeylere göstermek korkuya kapılmaya neden olmaktadır. Çünkü bize bağlı olmayan şeylere karşı korunmak kaçınıp, kararsızlık ve rahatsızlık gibi olumsuz duyguları ortaya çıkarmaktadır. Ölüm veya acıya karşı gelinemez lakin onlara karşı duyulan korku ve endişeye karşı gelinebilir (Epict. *Diss.* II. 1).

Üçüncü ve son olarak rızanın iştahtan aykırı olmaması için iştahımızı doğaya uygun olan olaylara yönlendirmek gerekmektedir. İştahın peşinde sürüklenmeyen ve kaçınmak istediklerinden uzak durmayı başaran insan bilgelik yolunda ilerlemektedir. Bu sayede zorluklarla karşılaşmadan, korku duymadan, kararsızlık ve kaygı hissetmeden yaşamını sürdürebilir ve doğal olana göre bir yaşantıya sahip olabilir (Epict. *Diss.* II. 14). O halde iştah duyulanları evrensel doğa tarafından insanlara verilmiş olan kadere uygun hale getirmek sayesinde iştah duyulanlar rızalarla uyumlu hale gelecektir.

İştah duyulanlar iyi şeyleri istemek, kaçınmalar (*enklisis*) kötü şeylerden uzaklaşmak için uygundur. İnsan, iyi akış (*eurrous*) ve etkilenimsizliğe (*apatheia*) ulaşmak için; iştah duyduklarını elde etmeli ve kaçındıklarından uzak kalmalıdır. Erdem (*aretē*), insana iyi talih, etkilenimsizlik ve mutluluk vaat etmektedir o halde iştahı iyi şeylere yöneltmek ve kaçınmalardan uzaklaşmak erdemli bir davranıştır (Epict. *Diss.* I. 4). İnsan iştahını olaylara yönlendirirse, hiçbir olay isteklerine aykırı gerçekleşmeyecektir. Öyle ki, filozof iştahlarını kontrol altında tutabilen ve kaçındıklarından uzak kalabilen kişidir. Bu nedenle filozoflar zorluk çekmeden, korku, kararsızlık ve kaygı duymadan yaşarlar ve eylemleri doğal olana göredir (Epict. *Diss.*

II. 14). Demek oluyor ki insan iradesi seçimlerini doğal olana göre yaparsa erdemli davranmaya yakın davranmış ve mutlu bir yaşam sürme yolunda uzun bir yol kat etmiş olur. Felsefe ile uğraşıp bilge biri olmak için çaba gösteren kişinin ana gayesi, evrensel doğayı yöneten tanrısal öngörüye uygun bir yaşantıya sahip olmak ve iştah duyduklarını ona uygun şekilde yönlendirmektir.

Epiktetos, Khryssippos'un dilinden söyledikleriyle evrensel doğanın getirdiklerine uygun davranmak gerektiğini iyi bir şekilde ifade etmiştir:

Gelecekte yaşayacağım şeyleri bilemeyeceğime göre, doğayla uyumlu olmak ve bu uyumu şartlar ne olursa olsun gözetmek zorundayım; çünkü bu seçme hakkını bana Tanrı verdi. Yazgımda hasta düşmenin yazılı olduğunu önceden bilseydim o hastalığa bile isteye tutulurdum; ayaklar da akıl sahibi olsaydı bile isteye girerdi çamura (Epict. Diss. II. 6).

Epiktetos'a göre dış dünyada bir kötülük bulunmamaktadır. İyilik ve kötülük insanın dış dünyayı yorumlama şeklidir. Eğer ki insan başına gelen olaylara kötülük atfederse kötülük ortaya çıkar. Eğer ki insan başına gelen her şeyin doğala göre olduğunu görür ve izin vermediği sürece başına kötülük gelmeyeceğini bilirse mutluluğa ulaşacağını bilir. Epiktetos bunları şu şekilde dile getirir:

Zalim bir hükümdar beni tehdit ederse onu şöyle derim: 'Sen kimi tehdit ediyorsun! Seni zincire vuracağım!' derse; ona sadece ellerimi ve ayaklarımı tehdit ettiğini söylerim. 'Başını gövdenden ayıracağım' derse; tehdit ettiği şeyin sadece kelleme olduğunu hatırlatırım ona. Hapisle tehdit ederse de yalnızca bedenimi tehdit etmiş olur. Sürgüne göndermekle tehdit ederse yine aynı şekilde

'Bu durumda o zalim hükümdarın seni gerçekten tehdit etmesi mümkün değil midir?'

Bütün bunların beni endişeye sevk etmemesi gerektiğinin bilincinde olduğum müddetçe beni gerçek manada tehdit edebilmesi mümkün değildir. Endişe duyduğum an, tehditleri üzerimde işe yarar. Kimden korkmuş olurum? Hangi efendiden? Kendi kudretim altında olan şeylerin efendisinden mi? Öyle bir efendi yok! Kudretim dâhilinde olmayan şeylerin efendisinden mi? Onların benim için ne manası var ki (Epict. Diss. I. 29)?

İnsanın başına doğa tarafından gelen her şeyin insanın iyiliği için olduğu belirten Epiktetos, kadere rıza gösterme öğretisine büyük önem vermiştir. Evrensel doğa ile insan doğasının uyumlu olduğu için evrensel doğa tarafından başımıza gelen hiçbir şey kötü olamaz. Bu söylediklerimiz teoride kolay görünüyor olsa da pratikte uygulamak o kadar kolay değildir. Kaderin getirdiklerine rıza gösterip kaderden

kaynaklanan olumsuzluklardan olan depresyon karşısında, yıkımlar karşısında veya iştahımızın kaderimizden kaynaklanan nedenlerden dolayı engellendiği zamanlarda “ne yapmamız gerekir?” sorusu ortaya çıkmaktadır. Tutkularımızın önüne geçmek, iştah duyduklarımızı kaderimize uygun hale getirmek düşünüldüğünden daha zordur. Epiktetos bu konuya şu şekilde değinir: Farksız şeyler özlerinde aynı oldukları halde kullanışta farklılaşırlar. O halde, insan dinginliğini (*ataraksia*) ve sağlamlığını (*eustathēs*) nasıl sürdürebilir ya da sakımsızlıktan ve düşüncesizlikten nasıl korunabilir? Bu konu için Epiktetos zar oynamayı örnek verir lakin muhtemelen kastedilen tavla oynamaktır. Tavla oyununda zarların kaç geleceği bize bağlı değildir, tamamen şanstır fakat bizim gelen sayıları en iyi şekilde oynamak gibi bir görevimiz vardır. Kadere karşı tavrımızda böyle olmalıdır: Dış dünyadaki şeyler bize bağlı değildir lakin bize bağlı olanlar bizim irademiz altındadır. O halde iyi ve kötüyü bize bağlı olan şeylerde aramak gerekir (Epict. *Diss.* II. 5).

Stoacılar sınırları belli bir özerklik alanı kurmaktadırlar; bedene karşı ruh, ruhun geri kalanına karşı yönetici ilke (*hégemonikon*) ve bu yönetici ilkenin içinde yer alan özgürlük ve gerçek benlik. Ahlaki iyilik ve kötülük de yalnızca burada bulunabilecektir, çünkü özgür irade olmadan ahlaki iyi ya da kötü de olamaz (Hadot, 2021: 148).

İnsanın başına gelen sıkıntıların tek nedeni dış dünyada bulunan şeylere karşı vermiş olduğu tepkilerdir. Dış dünyada bulunan şeyler ise bize bağlı olmayanlardır. Bundan dolayı insanlar, dış dünyada bulunan hiçbir şeye sahip olamazlar. Dış dünyadakilere karşı iştah duymak insanın iştah duyduklarına ulaşamamasına ve mutsuz olmasına neden olmaktadır. İnsan sahip olamayacağı şeylere iştah duymak istemiyorsa yapması gerekenler, başkasına ait olan şeylere karşı iştah duymaması ve bize bağlı olmayanlardan kaçınmasıdır (Epict. *Diss.* IV. 10)

İnsanlar, tanrılar tarafından bize bağlı olmayan şeylerden bağımsız, bize bağlı olanlardan ise sorumlu yaratılmıştır (Epict. *Diss.* I. 13). Bize bağlı olmayan şeyler irademiz dâhilinde değilse bizlerin o şeylere karşı yapabileceğimiz hiçbir şey yoktur. O halde bize bağlı olmayan şeylere karşı insanın kayıtsız kalması gerekmektedir. Böyle durumlarda ne korku ne endişe ne de mutsuzluk gibi duyguları beslememiz gerekmektedir. Ölüm özü itibari ile insana bağlı kılınmamıştır çünkü şimdiye kadar ne ölümsüz bir insan yaşamıştır ne de ölüme karşı gelebilmişizdir. Epiktetos’un dediği

gibi, ölümsüz bir varlık değiliz ve hepimiz küçük aciz varlıklarız, hepimiz sıramız geldiğinde hazır olmalı ve sıramızı savmalıyız (Epict. *Diss.* II. 5). Yapmamız gereken asıl şey bize bağlı kılınmayan şeylere karşı korku ve endişe beslememek ve kayıtsız kalmaktır çünkü ölüm bize bağlı kılınmamıştır.

Epiktetos'a göre bize bağlı kılınan şeylere ihtiyatlı, bize bağlı kılınmayan şeylere ise cesur davranmak gerekir. Eğer ki bize bağlı kılınan şeyleri karşı iştah duyarken aldanıp aceleci davranır veya utanmaz olursak ve bize bağlı kılınmayanlarla karşılaştığımız zaman sakınım veya endişe duyarsak en büyük hataya düşmüş oluruz. İnsan, bize bağlı olmayan ölüm ve acının önüne geçemez ancak onlara karşı beslenen korku ve endişeyi engelleyebilir. Bu yüzden ölüme ve acıya karşı cesur olmamız gerekirken onlara karşı korku ve endişe duymaktan kaçınmamız gerekmektedir. Fakat insanlar bunun tam tersini yapıp ölümden kaçınarak korku ve endişeye karşı bilgisiz ve dikkatsiz davranmaktadırlar. Bunun nedeni ise düşünür'e göre bilgisizliktir. Ölümün bize acı vermeyeceğini görür, ölümün elbet bir gün geleceğini düşünür ve her şeyin olması gerektiği gibi olduğunu fark edersek ölüm bize korkunç görünmemeye başlar (Epict. *Diss.* II. 1). İnsan acıdan kaçır ve acıya karşı gelmeye çalışırsa, kendine bağlı olmayan bir şeye karşı gelmeye çalıştığı için başarısız olacak ve daha çok acı çekecektir. Lakin acı gibi bize bağlı olmayan şeylere karşı gelmek yerine onları kabullenir, rıza gösterir hatta kaderine karşı hoşnutluk duyarsa acısı ve yaşamış olduğu olumsuz duyguları çelişkili bir şekilde ortadan kalkacaktır (Robertson, 2021: 31). Epiktetos'a göre evren tanrı tarafından yaratılmıştır. Tanrı, evreni kusursuz ve bütün parçalarıyla anlamlı bir şekilde yaratmıştır. Evrenin kusursuz yapısını anlayabilecek yetiye sahip tek varlık, akıl sahibi hayvan olan insandır. İnsan bazı şeylerin bize bağlı olduğunu, bazı şeylerin ise bize bağlı olmadığını fark etme yetisine sahiptir. Bundan dolayı, kendisi için gerekli olan şeylerin bize bağlı olanlarda olduğunu öğrenirse özgür, mutlu ve tanrıya minnet duyan biri olabilir. Fakat kendisi için gerekli olan şeylerin bize bağlı olmayan şeylerde olduğunu düşünürse iştah duyduğu şeylere tutsak, mutsuz bir yaşam sürer. Tanrının tercihlerinin kendi tercihlerinden daha iyi olduğunu bilen kişi, evrende olan her olaydan memnuniyet duymaktadır (Epict. *Diss.* IV. 7).

Epiktetos'a göre bize bağı olan konusundaki özgürlüğünü insanın elinden kimse alamaz. İrade, doğası gereği engellenemezdir. Aynı durum dürtü ve iştah için de geçerlidir. Bir dürtümüzü ancak başka bir dürtümüz engelleyebilir veya bir iştahımızın önüne ancak başka bir iştahımız geçebilir. Öğretilerimizin hataya götürmesinin temel nedeni başka bir öğretimizin daha baskın olmasıdır. Bundan dolayı insan eğer ki tercihlerini doğal olana göre tercih ederse gerçek özgürlüğe kavuşur ve doğanın işleyişine ayak uydurmuş olur (Epict. *Diss.* I. 17)

Epiktetos, felsefe düşüncesinin sadece teorik alan incelemesi ve teorik alan bilgisine sahip olmakla sınırlı kalmanın felsefe yapmak olmadığı iddiasını savunmaktadır. Felsefe; hem teorik alan bilgisine sahip olmayı, hem de o bilgiyi pratik alanda yani yaşamda uygulamayı içermelidir. Erdem hakkında bilgi sahibi olmak üzerine uzmanlaşmak tek başına yeterli değildir. Erdemin bilgisine sahip olmak ve o erdemi yaşantıya yansıtıp erdemli bir yaşam sürmek gerekmektedir. Bundan dolayı üç yaşam etkinliğinin uygulamaya dökülmesi gerekir. Epiktetos, etkinliklerin uygulama alanına “alıştırma teması (*topos*)” adını vermiştir:

Aslında tıpkı retorik ya da diyalektik *topos*'un söylem alanı içinde bir alıştırma teması olduğu biçimde, Epiktetos'un üç *topos*'u da aynı anda hem felsefi söylemin üç parçasına karşılık gelen birer entelektüel alıştırma teması hem de felsefi söylemin dile getirmiş olduğu ilkeleri yaşamın alanı içinde uygulamaya koyan birer yaşanan alıştırma teması oluşturmaktadır.

Her durumda, Epiktetos için, yargı ve rıza disiplininin felsefenin mantık parçasına, dürtü disiplinininse felsefenin etik parçasına karşılık geldiği apaçıktır. Bu eşleştirme, filozofun öncelikle kuramsal söylemin bir parçası olarak mantığı, yaşanan mantık olarak rıza disiplininin karşısına, ardından kuramsal söylemin bir parçası olarak etiği, yaşanan etik olarak dürtü disiplininin karşısına yerleştirdiği bir metinde bütün belirginliğiyle ortaya çıkmaktadır (Hadot, 2021: 157).

Epiktetos, oyalanmak veya bilgi sahibi olmak için okuyanları ahmak olarak nitelendirir. Okumanın insana sağlam ve dingin bir yaşam sağlaması gerekmektedir. Kitap okuyup teorik alanı ezberlemekten daha önemlisi iyi biri olmak için sürekli olarak kendimizi sınamaktır. Örneğin, bir insana kötülük yaptığı söylenirse kişinin incelemesi gereken bazı ölçüler vardır; insanın doğasında bulunan “doğruluk, kararlılık, dış dünyaya duyulan iştah ve kaçınmadan bağımsızlık” ölçülerini gözden geçirmesi gerekmektedir. Sonrasında kötülük yaptığını söyleyen insanları incelemesi gerekmektedir. Eğer ki söyleyen kişiler, kötü karakterli oldukları için veya alaya alma

isteklerinden dolayı kötülük yaptın dememişlerse, kendisine şu soruyu sormalıdır: “Bu hatalar bana bağlı olanlardan mı?” Eğer öyleyse hatadan ders çıkartılmalı ve aynı hataya bir daha düşülmemelidir. Düşünür için, bu etkinliği gerçekleştirmek binlerce dize okumaktan daha değerlidir. Teorik alan bilgisini “onay alıştırmalarının alanında (*synkatathetikou topos*)” sınamanın zamanı gelmişken tekrar bilgiyi aramaya koyulmak, yargıları oluştururken kavrayıcı izlenim ve kavrayıcı izlenim olmayanlar arasında karar verilemediği zaman pratikte izlenimleri sınamak yerine tekrar kitap okumak gibidir. Bunun nedeni, izlenimlere karşı pratikte ve doğal olana göre nasıl davranılacağına okuma veya yazmayla öğrenilemeyecek olmasıdır. Bundan dolayı teorik alan bilgisini sürekli sınamak gerekmektedir (Epict. *Diss.* IV. 4)

Epiktetos her ne kadar teorik alan bilgisinin pratik alanda kullanılmasının teorik alanı ezberlemekten daha değerli olduğunu söylemiş olsa da teorik alanın da öğrenilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Teoriyi ezberlemeyi veya kitap okumayı tamamen reddetmemiştir. Örneğin mantık ilkelerinin öğrenmenin gerekli olduğuna ikna olmak isteyen kişiye şu cevabı vermiştir: “Mantık, gerekli olup olmadığını bile kendisini kullanmadan anlayamayacağın bir şeydir” (Epict. *Diss.* II. 25). Düşünürü göre akıl yetisi, tüm insani yetileri denetleme yetkisine sahiptir ve kendi kendisini de denetleyebilir. Mantık ise tek başına şeyleri ayırt etmeye ve ölçmeye yaramaktadır (Epict. *Diss.* I. 17). Bundan dolayı mantık ile ilgilenmek felsefede ilerlemek için değerlidir. Lakin pratik alanda erdemli davranmak her zaman daha öncelikli olmalıdır. Erdemli davranmıyorken erdemin ne olduğunu öğrenmenin önemi yoktur:

Felsefedeki ilk ve en gerekli bölüm ‘yalan söylememek’ gibi ilkelerin uygulanmasıyla ilgili olandır. İkincisi, örneğin niçin yalan söylenmemesi gerektiğiyle ilgili kanıtları içerir. Üçüncüsü, bu süreçleri onaylar ya da ayırmaları gösterir. Örneğin kanıtı kanıt yapan nedir, kanıt nedir, mantıksal sonuç, çürütme, doğru ve yanlış nedir? Dolayısıyla üçüncü bölüm ikinci bölümden, ikinci bölüm de birinci bölümden ötürü zorunludur, ama hepsinden daha gerekli olan diğerlerini dayandırmamız gereken ilk bölümdür. Ancak biz tam tersini yapıyoruz, zamanımızı üçüncü bölümle tüketiyoruz, tümüyle ona odaklanıyoruz ve ilk bölümü ihmal ediyoruz. Biz yalan söylüyoruz, ama bununla birlikte niçin yalan söylenmemesi gerektiğini kanıtlarla göstermeye çalışıyoruz (Epict. *Ench.* LII).

Hadot’un “çekinme şerhi (*hypeksairesis*)” olarak adlandırmış olduğu kavram (Hadot, 2022: 296), bizleri geleceğin getireceği olaylara karşı hazırlıklı kılma

konusunda yardımcı olacaktır. Gelecekte başımıza gelecek olayları gelmeden önce düşünür ve gelecekleri zaman hazır olursak bizlere zarar veremezler. Epiktetos bu kavramı çok fazla kullanmıyor olsa da kavramın içeriğine uygun bölümlere denk geliyoruz. Kavrama denk geldiğimiz tek bölüm ise şu şekilde: “Dürtü ve kaçınma hakkını kullan, ama kaygısızca, koşulları göz önünde tutarak (*hypeksairesis*) ve zorlanmadan” (Epict. Ench. II). Göz önünde tutmak temasının karşımıza çıktığı bölümlerde her ne kadar kavrama denk gelmiyor olsak da tema bakımından bizlere hazırlıklı olmamız gerektiği fikrini sunmaktadır.

Epiktetos’a göre insan sürekli başına geleceklere karşı kendini sınamalıdır. Örneğin ölümle karşılaşan kişinin kendine sorması gereken soru bu olayın kendine bağlı olup olmadığıdır. Ölüm iradeden bağımsız olduğu için bize bağlı değildir bundan dolayı ölümü bırakmak gerekmektedir. İnsan karşılaştığı tüm olayları bu sınamadan geçirmeli ve sınamanın sonucuna göre olaylara tepki vermelidir. Bu sınamadan geçmeyen her şeyi bırakmak gerekmektedir çünkü onlar farksızdır ve bize bağlı değildir (Epict. Diss. III. 3). O halde ölüm hakkında endişelerimizden arınmak için bu yöntemi kullanabiliriz. Ölüm ile her karşılaştığımızda ölümün bize bağlı olmadığını farkına varır, ölümün bir farksız olduğunu görürsek ölüme karşı bir kabullenmeye gideriz ve bize bağlı olmayan şeylere karşı üzüntü duymamız gerektiği için ölüm korkusundan kurtulabiliriz. Bu başımıza gelenlerin bizlere engel olmayacağını farkına varmış oluruz ve insan istemediği sürece hiç kimse insanın özgürlüğünü kısıtlayamaz. Çünkü özgürlüğümüzün sınırları bizim izlenimlere karşı verdiğimiz yargılardadır. Eğer ki yargılarımızdan kötülüğü arındırırsak başımıza hiçbir kötülük gelemez. Çünkü bizleri rahatsız eden olaylar değil, olaylar hakkında vermiş olduğumuz öğretilerimizdir. Örneğin ölüm değil ölümün hakkındaki öğretilerimiz korkutucudur (Epict. Ench. V). Bu bölümde vurgulandığı gibi aslında başımıza gelecekler kötü veya felaket değildir. Biz onlara felaket dediğimiz için bizlere öyle görünürler. Bu düşünceden arınırsak felaketlerden de arınmış oluruz. Lakin sıkı sıkıya bağlandıklarımıza karşı bu tür duygular beslemek düşünüldüğünden zordur. İnsanın, eşyalardan veya hayata dair beklentilerden arınması nispeten daha kolayken sıkı sıkıya bağlanmış olduğu ailesinden veya sevdiklerine karşı beslediği bağlılıktan arınması kolay olmayacaktır. Bundan dolayı daha küçük şeylere karşı alıştırmaya

başlamak insan için daha uygun olacaktır. Epiktetos’a göre ilk olarak hayatımızda daha az yer kaplayan çömlek, kap gibi eşyalardan başlamak gerekmektedir. Bunun ardından hayatımız için daha değerli olan kendimiz, sevdiğimiz ve bedenimizden devam etmek gerekmektedir. Zamanla insan kendini alıştırarak tüm olumsuz düşüncelerden arınacaktır ve bize bağlı olmayan şeylerden dolayı rahatsızlık duymayacaktır. Bize bağlı olmayanlara karşı bağıllıklarından koptuğu başlayan kişi özgürlük yolunda büyük bir yol kat etmiş olacaktır çünkü düşünürü göre asıl özgürlük insan için tam olarak budur.

Epiktetos’ta etik bir içerime sahip görünen “bize bağlı olan” özgürlükle yakından ilişkilidir: Özgürlük bilge ruhun belirli bir durumu; arzulanan ve hedeflenen bir huydur. Bunu gerçekleştirebilmenin yolu ise bize bağlı olanları bilip onları en iyi şekilde; bize bağlı olmayanları da doğalarına uygun bir biçimde kullanmaktan geçer. Dolayısıyla Epiktetos için erdemli bir hayatın amacı ve bilgenin niteliği olan özgürlük bize bağlı olanın bilgisidir (Molacı, 2020: 271).

1.6. İrade

İrade kavramı Epiktetos felsefesinde büyük önem taşımaktadır. *Proairesis* kavramı bilge olmayan insanın seçim alanı belirlemiştir. Kavram, sözcük anlamı bakımından özgür tercih, niyet, amaç, tasarı, biçim, kısım, bölük anlamlarına gelmektedir. Epiktetos felsefesinde *proairesis* izlenimleri doğru kullanma yetisi anlamına gelmektedir. Bu çalışmada *proairesis* kavramının karşılığı olarak irade kullanılacaktır. Epiktetos için iradenin kapsamı bize bağlı olanlardadır; insan sadece bize bağlı olanlara karşı irade gösterebilmektedir ve dış dünyaya karşı bir irade göstermesi mümkün değildir, irade alanının dışında kalan hiçbir şey bize bağlı değildir. Bu nedenle iyilik ve kötülük sadece iradede yani bize bağlı olanlardadır: “İyi nerededir?’ ‘İradede.’ ‘Kötü nerededir?’ ‘İradede.’ ‘Bunların ikisinin de olmadığı yer neresidir?’ ‘İrademizden bağımsız olan yer’” (Epict. *Diss.* II. 16). Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi iyilik ve kötülük bize bağlı olanlardadır. İyiliğin ve kötülüğün olmadığı yer ise bize bağlı olmayanlardadır. Epiktetos iradenin sınırlarını çizirken farksızların sınırlarını da çizmektedir. İrademizin yani iyi ve kötünün bulunmadığı alan farksızların sınırlarını çizmektedir. Farksızlar “iradeden bağımsız

olan her şey” (Epict. *Diss* I. 30) şeklinde tanımlanmaktadır. İnsan için iradeden bağımsız olan farksızlar ne iyi ne de kötü getirdiği için değerli değildir. İnsan için asıl değerli olan şey izlenimleri kullanabilme yetisi yani iradedir.

Geç dönem Stoa felsefesinde *proairesis*, bilgeden ziyade bütün insanların yargılarını oluştururken kullanmaları gereken ‘özel’ yeti olarak düşünülür ve zihin ya da egemen bölüm ile özdeşleştirilir. İlerleyen dönemlerde erken dönem düşünceye nazaran önemli hale gelen *proairesis*, yine de doğal olan ile doğaya karşı olan şeyleri birbirinden ayırmak ve bunlar hakkında verilecek olan yargıları düzenlemek üzere müracaat edilmesi gereken bir yeti olma işlevini sürdürür (Molacı, 2021a: 7).

Daha önce de değinildiği gibi bilge olmayan insanın iradesi tercih edilen (*proēgmenon*) ve tercih edilmeyen (*apoproēgmenon*) farksızlar arasına yapmış olduğu tercihlerden oluşmaktadır. Lakin farksızların tanımında da olduğu gibi her zaman tercih edileni seçmek iyi, tercih edilmeyeni seçmemek kötüye götürmez. Bazı durumlarda tercih edilenlerden olan yaşam yerine tercih edilmeyenler kategorisine giren ölüm tercih edilebilir. Bu durum irade sahibi olan kişinin her zaman tercih edilenleri tercih etmesinin zorunlu olmadığı anlamına gelmektedir. Farksızlar kullanılışlarına göre ve şartlara bağlı olarak erdeme veyahut erdemsizliğe hizmet edebilirler, bundan dolayı tercih edilmeyen ölüm bazı durumlarda erdeme hizmet edebilmektedir. Bundan dolayı Stoa düşüncesi ölümün insanın iradesi kapsamında seçebileceğini belirtmektedir. Bu durum intihar düşüncesinin koşullara bağlı olarak tercih edileceği anlamına gelmektedir. Lakin genel koşullar göze alındığında ölümden çok yaşam tercihin konusu olmaktadır. Ölüm istisnai durumlarda tercih edilen bir durumdur. Yaşamı bir şölen olarak gören Epiktetos şu sözleriyle ölümün de tercihin konusu olduğunu dile getirir: “Bir adam bir şöleni istediği zaman terk edebiliyorsa; yine de orada kalıp yakınmayı sürdürür mü” (Epict. *Diss*. II. 16)? O halde insan terk etmesi gerektiği durumlarda farksız olan yaşama sıkı sıkıya sarılmak yerine ölümü tercih etme şansına sahiptir. İntihar başlığı altında bu konuya daha geniş kapsamlı şekilde değinilecektir.

Epiktetos’a göre yetilerimiz arasında en değerli olan yeti, irade yetisidir. İrade yetimiz, diğer yetilerimizi birer yardımcı gibi kullanır, onları geliştirir ve onlar hakkında bizi bilgi sahibi kılar. Sadece irade yetisi, kendi değerinin farkındadır, değerini bilmektedir ve ne zaman kullanılması, ne zaman kullanılmaması gerektiğini

bilmektedir. İrade yetisi diğer yetilerin işlevlerinin anlamlandırmasına yardımcı olur. Göz sadece görürken irade yetisi ise gördüğü kişinin annesi mi, babası mı olduğunu, yani kim olduğunu anlamlandırmaktadır. Kulak sadece duyarken irade yetisi ise duyduğu şeye inanıp inanmamayı veya duyduğu şeye göre davranıp davranmamayı söyler. İrade diğer yetileri kullanır, kollayıp gözetir ve karar verir. Bundan dolayı en güçlü yetimiz irade yetisidir. İradenin kontrol mekanizması ve yönlendiricisi yine iradenin kendisidir. Bu yüzden irade kendi başına ya bir erdem ya da bir erdemsizliktir. İradenin doğasına uygun davranabilmesi, izlenimlere uygun bir değer biçmesi ve onlar arasında tercih yapması ile mümkündür. Örneğin, yolculuğunun nedeni yurduna dönmek olan bir yolcu yolda karşılaştığı bir durağın güzelliğine kapılıp durakta oyalanmamalı, asıl hedefi olan yurduna dönmelidir. Epiktetos insanın görevini şu şekilde dile getirir:

Ey adam! Asıl görevin, şeylerin görünüşlerini doğaya uygun bir şekilde kullanmak üzere hazırlık yapmaktır; arzuladığın şeye kavuşmak ve kaçındığın şeyden uzak kalabilmek için; hayal kırıklığına ve talihsizliğe uğramamak için; özgür, engellerden ve zorunluluklardan bağımsız, Tanrısal İdare'yle uyumlu, ona itaat eden; hatayı hiçbir şeyde görmeyen ve fakat bütün ruhuyla şu dizeleri söyleyebilecek biri olmak için:
Bana yol göster ey Zeus ve sen alın yazısı! (Epict. Diss. II. 23).

İradenin izlenimleri doğru kullanma yetisi anlamına gelmesinden dolayı insan, iyi bir iradeye sahip olabilmek için izlenimler kuramına hâkim olmalı ve izlenimleri iyi kullanabilmelidir. Bundan dolayı insan öncelikle izlenimleri incelemeli ve onların iradesi dahilinde olup olmadığını fark etmelidir:

Bir adamın oğlu öldü; cevap ölümün irademizin hükmü altında olmadığıdır; bu nedenle kötü değildir. Bir adam oğullarından birine hiç miras bırakmadı; bu konuda ne düşünürsünüz? Bu olay iradenin hükmü dışındadır, bu nedenle kötü değildir. Sezar bir kimseyi mahkûm etti; bu olay da iradenin hükmü dışındadır ve kötü olamaz. Ama adam bu durumdan üzüntü duyuyor; üzüntü iradenin hükmü altındadır; bu nedenle kötüdür. Aynı şekilde, bu olay karşısında yiğitçe dayanıklılık göstermesi de iradenin hükmü altındadır ve iyidir (Epict. Diss. III. 8).

İnsanların izlenimlere karşı vermesi gereken tek yargı ilk izlenimi olan kavrayıcı izlenimden (*phantasia katalēptikē*) çıkan yargıdır. Örneğin, oğlu ölen babanın varması gereken yargı “oğlum öldü” olmalıdır. Bu kavrayıcı izlenimden çıkmıştır ve kötülük içermez lakin ardından “oğlum öldü bu benim için felaket”

yargısına varılırsa bu yargı kötülük içerir, çünkü oğlunun ölmüş olması babasının iradesi altında değildir. Bundan dolayı insan iradesini kavrayıcı izlenime karşı kullanır ise iyilik, kavrayıcı olmayan izlenime karşı kullanır ise kötülük ortaya çıkacaktır.

Epiktetos'a göre insan engellenemeyen bir iradeye sahiptir. İnsanı hiç kimse izlenimleri onaylama veya onaylamama konusunda zorlayamayacağı için insan özgür ve engellemelerden tamamıyla bağımsız bir irade sahibidir. Engellemelere ve zorlamalara tabi olmama özelliği irade gibi iştah ve yönelimlerde de bulunmaktadır (Epict. *Diss.* II. 17). İradenin engellenemeyeceğini dile getiren Epiktetos bu düşüncesini bir tık daha öteye geçirip Zeus'un bile insan iradesini engellemeye gücünün yetmeyeceğini dile getirir (Epict. *Diss.* I. 1).

Epiktetos düşüncesinde iradenin önüne hiçbir şeyin geçemeyecek olması ve izlenimlere onay verip vermemenin insanın iradesine bırakılmış olması insanın kadere tamamen hükmedebileceği anlamına gelmemektedir. İnsan iradesi her ne kadar onay verme konusunda özgür olsa da tamamen kaderden bağımsız değildir. Bu durumu Eusebios, Diogenianos'un Khrysisippos'un *Kader Üzerine* eseri üzerinden şu şekilde açıklamaktadır: "Pek çok şey, olmasını istememiz (*boulesthai*) ya da eylemeye istekli (*ektenestatēi*) ve hevesli (*prothymia*) olmamız durumunda meydana gelmez; bu şeyler [bizde bulunan] istek ve heves ile birlikte kader tarafından belirlenir" (Eusebios'tan akt. Molacı, 2020: 278).

Epiktetos'a göre eylemleri yapmamızın tek nedeni kendi isteğimizdir. Seçimlerimizi yapmamızdaki neden, koşullar veya ortam değil kendi isteğimizdir. Bireyin yapmış olduğu seçimlerde sorumlu olan sadece kendi kararları ve iradesidir. (Epict. *Diss.* I. 11). Lakin bazı durumlarda insanın istekli ve hevesli olması o durumun değişmesi üzerinde etkiye sahip değildir. Kader tarafından daha önceden belirlenen konularda insanın seçimlerinin etkisi olmayacaktır. Örneğin insanın ölecek olması kader tarafından belirlenmiştir ve ölümden sonsuza dek kaçınılması mümkün değildir bundan dolayı ölüm her insanın başına gelecek olan bir zorunluluktur (Eusebios'tan akt. Molacı, 2020: 278).

Diogenianos'un kullanmış olduğu isteme, heves gibi kavramlar bize bağı olanlar ve kader arasındaki bağı açıklamakta önemli bir katkı sağlamaktadır:

Diogenianos'un istek, heves ve iradeden bahsetmesi, "bize bağı olan"ın kaderde içerilen fakat kaderden ayrı bir nedensellik olarak düşünöldüğünü gösterir. Burada belirleyici olan ilk şey, henüz eylem meydana gelmeden evvel eyleyenin seçimi ve isteğidir; sonrasında ise her ne şekilde eyleneirse eylesin, eylem kadere göre meydana gelmiş olacaktır. İlişkili ya da kader tarafından önceden belirlenmemiş durumlarda, eylem olanağı her zaman için eyleyende bulunacak ve her türlü olanak bütün nedenleri kuşatan kaderde içerilecektir. Bu husus içkin bakış açısında bize bağı olan bir nedenselliğın, öncül bir neden olan kaderle uyumlu bir biçimde işlemesi anlamına geldiğı kadar, evrensel bakış açısında da "bize bağı olan" nedenlerin aynı zamanda kader olmaları anlamına gelir (Molacı, 2020: 279).

Onay vermede özgür olan insanın seçimlerinin, zorunlu olan kaderin bir parçası olarak görülmesi başlangıçta mümkün değilmış gibi görülse de hem Khryssippos'un tam nedenler ve yardımcı nedenler ayrımı hem Diogenianos'un istek, heves ve irade kavramlarından bahsetmesi bu soruna bir çözüm sağlamıştır. İçkin perspektifte seçimleri kendine bağı olan insan, evrensel perspektifte zorunlu olan kadere göre hareket etmektedir. Bu sayede bir arada bulunması imkânsız gibi görölen zorunluluk ve özgür seçim aynı anda bulanabilmektedir. Bize bağı olan ile kader arasındaki bağı açıklayan bir diğere düşünce ise Aulus Gellius tarafından aktarılan silindir analogisidir:

Bundan sonra o [Khryssippos], bu ifadesini oldukça düzgün ve uygun bir örnekle açıklar: 'Örneğın dik bir zeminde silindir biçiminde bir taş yuvarlarsak, bu taşın hızlı bir biçimde düşüşünün başlatıcısı (*initium*) ve nedeni oluruz. Ama onun hızlanmaya devam etmesi bizden kaynaklanmaz, zira bu onun kendine özgü biçiminden ve yuvarlanmaya olan doğal yatkınlığından ileri gelir. Dolayısıyla düzen, yasa ve kaderin kaçınılmaz niteliğı, çeşitli şey sınıflarını ve nedenlerin başlangıcını harekete geçirir, ancak tasarımlarımızın, düşüncelerimizin ve hatta eylemlerimizin yürütölməsi, her bireyin kendi iradesinin ve kendi zihninin özelliğı tarafından düzenlenir (Gellius'tan akt. Molacı, 2020: 282).

Analogide sözü geçen silindir taş, onay verme yetisine sahip olan insana karşılık gelirken taşın başlatıcısı ve nedeni olan itici güç, kadere yani izlenime karşılık gelmektedir. Nasıl ki taşın başlatıcısı olan itici güç taşın hızlanması için tek başına yeterli neden değilse insanın eylemde bulunması için yardımcı neden olan kader tek başına yeterli neden değildir. Taşın kendine özgü yapısının hızlanması için temel neden olması gibi insanın bize bağı olan nedenleri de hareketi, düşünceleri ve tasarımları

için temel nedendir. Taşın hızlanması için itici gücün itmesi ve fiziksel yapısının uygun olması gerektiği gibi insanın hareket etmesi, düşünmesi ve tasarımları için kadere, yani izlenimleri tarafından harekete geçirilmeye, kendine bağlı olan iradesinin ve kendi zihninin özelliklerine ihtiyacı vardır. Zihnin özelliklerinin geniş tanımını yapan bize bağlı olan kavramı insanın kaderin zorunluluğundan ayrıldığı asli noktayı ortaya koymaktadır.

1.7. Özgürlük

Epiktetos'a göre ancak bilgelik yolundakiler özgür olabilirler. Özgürlük, kendi tercihlerimiz uğruna yaşamaktan başka bir şey değildir. İnsanın özgür olabilmesi için korku, endişe ve kaygılarından arınması gerekir (Epict. *Diss.* I. 3). Eğer ki insan bize bağlı olanları bilir ve bize bağlı olmayanları ulaşmak için çaba göstermez ise ancak o zaman özgür olabilir. Özgür olabilmemiz için, parasız kalındığı zaman endişe duyulmamalı, şöhret uğruna insan doğasına aykırı davranmamalı, bize ait olmayan insanlara sahip olmak için çabalayıp yıpranmamalıdır. İnsan, benzeri örnekleri türetip bize bağlı olmayanların farkına vararak özgür olabilir. Bilge iyi olan şeylere iştah duymayı, kötü olan şeylerden ise kaçınmayı öğrenmiş kişidir. Bilge mutluluğa ve acısız bir yaşama sahip olmak için iştah duyduklarını elde etmesi gerektiğini ve kaçındıklarından uzak durması gerektiğini bilmektedir. Bilge kendini arzulamaktan geri çeker, kaçınmayı ise iradesine bağlı olan şeylere karşı sergiler. Çünkü kendi iradesine bağlı olmayan şeylerden kaçınırsa bir noktada üzüleceğini bilir (Epict. *Diss.* I. 4).

Gerçekten özgür insanın hayatında zorunluluktan bahsetmek mümkün değildir. Bütün eylemleri kendi iradesi dâhilindedir. Özgür insan dilediği şeylere ulaşırken kaçındığı şeylere karşı güvendedir. Her insanın, aslında her eyleminin temelinde kendince doğru olan seçimler yatmaktadır, hiç kimse kendisi için kötü olanı istemez ve kendi için kötü olduğunu düşündüğü şey uğruna eylemde bulunmaz. Bilgelik yolunda olmayıp kendisi için gerçekte neyin doğru olduğunu bilmeyen insanlar her ne kadar kendileri için doğru olanı seçtiklerini düşünüyor olsalar da seçimleri hüsrarla sonuçlanacaktır. Böyle insanların özgür olduklarından bahsetmek ise mümkün değildir (Epict. *Diss.* IV. 1). Temelde özgürlük, iştah duyduğumuz her şeyi elde etmek değil

neye karşı iştah duymak gerektiğini ve neye karşı iştah duymamak gerektiğini bilmek, onları kontrol altında tutmaktır.

Özgürlük, kendi tercihlerimiz doğrultusunda yaşayabilmektir. Hiçbir insan hata yapmayı, korku içinde, üzgün ve kaygılı bir halde yaşamayı istemez, herkes daima seçimlerinde kendisi için iyi olanı diler. O yüzden korkularla, üzüntülerle yaşayan insanlar özgür değıllerdir. Bundan dolayı sadece erdem üzerine eğitim görmüş insanlar özgür olabilirler (Epict. *Diss.* II. 1).

1.8. Ölüm

Yanlış yargılardan kaynaklı olarak insanların yaşantısını olumsuz etkileyen ölüm düşüncesi, kötülük olarak görüldüğü için korkuya ve endişeye neden olmaktadır. Ölümle karşılaşan birey bazı zamanlarda ölüme karşı beslediği korkudan dolayı yaşamdan geri kalmakta ve iyi bir yaşam sürememektedir. Erdemli bir yaşam sürmenin önündeki engellerden biri olan ölüm korkusuna çözüm bulmak gelecekte başımıza kötülük geleceği düşüncesinden kaynaklanan korku duygusuna da bir nebze çözüm sağlamak anlamına gelecektir. Psikolojik rahatsızlıklara neden olan tutkulardan olan korkudan kurtulmak için kaynağı olan yargıları iyileştirmek gerekmektedir. Gelecekte insanın başına kötülük geleceğine dair yargısından kaynaklanan korku tutkusuna çözüm bulmak için hangi kötülüklerin geleceğini ve bu kötülüklerin gerçekten kötülük mü olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Ölümün kötülük olarak görülme nedenleri Epikouros ve Lucretius'a göre şunlardır: İlk olarak ölümden sonra cezalandırılacağımız yargısı ve ölümle beraber haz ve mutluluk gibi iyi duyguları yitireceğimize dair yargıdır (Arslan, 2008: 136; *Lucretius DNR.* 3.41). Bu korkuları kabul eden kişinin doğru olarak kabul ettiği ön kabuller; ilk olarak ölümden sonra insanın varlığının bir şekilde devam ettiğidir, ikinci olarak cezalandırıcı bir tanrının var olduğudur, üçüncü olarak duyuların insanın elinden alındığıdır. Bu ön kabullere sahip olan kişi ölümün kendisi için kötülük olduğu yargısına varmaktadır. O halde ölüm düşüncesine açıklık getirmek için öncelikle ölümü tanımlayıp ardından ölüm korkusuna dair çözümler sunmak gerekmektedir.

Epiktetos için “ölüm ne anlama gelir?” sorusunu sormak ölümü çözümlmek için uygun olacaktır. Epiktetos için ölüm, bedenle ruhun birbirinden ayrılmasından başka bir şey değildir (Epict. *Diss.* III. 22). Beden ile ruhun ayrılması olarak tanımlanan ölüm bir yok oluş değil, bir dönüşümdür. Ölmüş kişi varlığını devam ettirmeyecek fakat bedeni doğada başka bir varlığa dönüşecektir. İnsanın varoluşu da aynı şekilde olmuştur yani insanda dönüşümün parçasıdır. O halde geldiğimiz yere yani doğaya ve bizleri yaratan tanrılara uygun yaşamak insanların asli görevidir (Epict. *Diss.* III. 24). Beden varlığını doğaya borçludur ve zamanı gelince tekrar doğaya geri dönecektir. Bundan dolayı Epiktetos ölümü, “beden için çözümlenin ve kendisini oluşturan şeylere dönmenin vakti” (Epict. *Diss.* IV. 7) olarak da tanımlamaktadır. Geldiği yere geri dönecek olan beden için ölümün kötü olan hiçbir yönü yoktur. O halde ölüme dair korku beslemenin nedenlerinden olan ölümden sonra cezalandırılacağına dair yargı yanlış olacaktır, çünkü ölümden sonra kişi birey olarak varlığını sürdürmeyecektir. İnsanın bedeni ve ruhu çözümlenerek farklı bir forma dönüşeceğinden dolayı ne beden ne de ruh cezalandırılmayacaktır. Ölümden sonra yaşam var olmadığı için öte alemde cezalandırılmaktan korkmakta anlamsızdır. O halde korkuya neden olan yargılardan biri ortadan kalkmış olacaktır.

Farksız olan ölüm ile karşılaşan zihin ölüm hakkında yargıda bulunmadan önce ölümün izlenimini yönetici akla sunacak, ardından sunulan izlenim akla uygunluğu bakımından onaylanacak veyahut reddedilecektir. Eğer ki birey kendisi için neyin iyi neyin kötü olduğunu, yani neyin kendine bağlı olduğunu bilgisine sahip değil ise ölümü kötülük olarak görecektir ve ölümden dolayı acı çekecek ya da mutsuz olacaktır. Kişi ölümün kötü olduğunu düşünüp ölüm hakkında kötü düşüncelere sahip olurken aslında düşüncesinden dolayı kendisi için gerçek kötülük olan acı ve mutsuzluğa maruz kalmaktadır. Gelecekte gerçekleşecek bir kötülük olarak görülen ölüm yargısı insanın korkuya kapılmasına neden olacaktır. Lakin kendisi için neyin iyi olduğunu bilen kişi ölümün kötü olmadığını, birer farksız olduğunu yani bize bağlı kılınmadığını bilgisine varırsa yönetici zihin ölüm izlenimi hakkında olumsuz bir onayda bulunmayacaktır. Bu sayede ölüm insan için felaket olmaktan çıkacaktır. Kötülük olarak görülmeyen ölüm artık korkuya neden olmayacak ve ruhun iyileşmesi sağlanacaktır.

Korkaklık Stoa felsefesi için kötülük ve erdemsizliktir (Molacı, 2021b: 71-72). İnsanın mutsuz olmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı insanın korkaklıktan kurtulup korkaklığın karşıtı ve erdem olan cesarete (*andreia*) sahip olması gereklidir. Cesaret, neye karşı korku beslemenin, neye karşı korku beslememenin, neye karşı ise ne korku ne de korkusuzluk beslemenin gerektiğinin bilgisidir (Molacı, 2021b: 72). O halde ölümün korkulacak bir olgu olmadığına farkına varan ve ölüme karşı cesur davranan kişi erdemli bir tavır takınacaktır. Epiktetos'a göre bize bağlı kılınan şeylere ihtiyatlı, bize bağlı kılınmayan şeylere ise cesur (*tharseō*) davranmak gerekir. Eğer ki insan bize bağlı kılınan şeylere karşı iştah duyarken aldanıp aceleci davranır, utanmaz olursa ve bize bağlı kılınmayanlarla karşılaştığı zaman sakınım veya endişe duyarsa en büyük hataya düşmüş olacaktır. Kişi, bize bağlı olmayan ölüm ve acının önüne geçemez ancak onlara karşı beslenen korku ve endişeyi engelleyebilir. Bu yüzden ölüme ve acıya karşı cesur olmak gerekirken onlara karşı korku ve endişe duymaktan kaçınmak gerekmektedir. Fakat insanlar bunun tam tersini yapıp ölümden kaçınıp korku ve endişeye karşı bilgisiz ve dikkatsiz davranmaktadırlar. Bunun nedeni ise düşünürü göre bilgisizliktir. Ölümün bize acı vermeyeceğini görür, ölümün elbet bir gün geleceğini düşünür ve her şeyin olması gerektiği gibi olduğu fark edilirse ölüm korkunç görünmemeye başlayacaktır (Epict. *Diss.* II. 1). Eğer ki kişi ölüme karşı korkularından arınır ise korkunun karşıtı olan ihtiyat duygulanımını duyumsayacaktır (DL VII. 116). Kendine bağlı kılınmayan ölüme karşı korku besleyen kişi tanrısal öngörü tarafından başına gelecek her şeye karşı ihtiyat duygusu besleyecektir. İnsan acıdan kaçır ve acıya karşı gelmeye çalışırsa, kendine bağlı olmayan bir şeye karşı gelmeye çalıştığı için başarısız olacak ve daha çok acı çekecektir. Lakin acı gibi bize bağlı olmayan şeylere karşı gelmek yerine onları kabullenir, rıza gösterir hatta kaderine karşı hoşnutluk duyarsa acısı ve yaşamış olduğu olumsuz duyguları çelişkili bir şekilde ortadan kalkacaktır (Robertson, 2021: 31).

İnsanların korkularından ve zihnine yerleşmiş kötü düşüncelerinden arınması kolay değildir. Bundan dolayı ölüm korkusu ve ölüme yüklenmiş olumsuz anlamlar insanın zihninden kolayca kovulamaz. Yapılması gereken şey ise sürekli olarak insanın kendini bu düşüncelere karşı sınamasıdır. İlk olarak izlenimle karşılaşıldığı an sorulması gereken soru şudur: "Bu izlenim bize bağlı olanlardan mı, yoksa değil mi?"

Bize olanlardan değilse onu bırakmak gerekir. Örneğin ölüm ile karşılaştığında sorulması gereken soru ölümün bize bağlı olup olmadığıdır. Ölüm bize bağlı değildir. O halde ölüm insanı üzmemeli ve kötülük olarak görmemelidir (Epict. *Diss.* III. 3). Bu ve bunun gibi konularda insan sürekli olarak kendini sınamalı, sorular sormalı ve zihnine bu konuların felaket olmadığını göstermelidir. Bu sayede insana zarar veren izlenimler değil, izlenimler hakkında verilen yargılar olduğu ortaya çıkacaktır. Kişi bu sınamayı sadece kendi ölümü için değil, sevdiklerinin de bir gün öleceğini düşünerek gerçekleştirmelidir. Örneğin Marcus Aurelius'un Epiktetos'u referans göstererek yazmış olduğu bölümde bu düşünce çok iyi bir şekilde açıklanmıştır:

Epiktetos, çocuğunu öpen birisinin içinden şöyle demesi gerektiğini söyler: 'Yarın bir ihtimal öleceksin. Ne uğursuz laflar bunlar. Doğal bir olayı işaret eden hiçbir şey uğursuz değildir,' dedi Epiktetos. Eğer bu sözler uğursuzsa, başakların biçildiğini söylemek de uğursuzdur (*Med.* XI. 34).

O halde insan, sevdiği insanların bir gün kendisinden ayrılacaklarını yani hayatında sadece bir süreliğine bulduklarını unutmamalı, onlar öldüğünde ölümlerini bir kayıp saymamalıdır. Çünkü bize bağlı olmayan hiçbir şey kayıp değildir, sadece iade edıştır. İnsanlara sevdikleri geri verilmek adına verilmiş ve veren doğa zamanı gelince onları geri alacaktır (Epict. *Ench.* XI). Marcus Aurelius'un yapmış olduğu alıntının tek bir metinden ziyade iki veya üç metinden alıntılanmış olması muhtemeldir. İlk olarak bu düşünce çocuğunu öpen birisinin söylemesi gerekenler hakkındaki kısım (Epict. *Diss.* III. 24) da karşımıza çıkarken eğer bu sözler uğursuzsa, başakların biçildiğini söylemek de uğursuzdur kısmı ise başka bir bölümde (Epict. *Diss.* II. 6) karşımıza çıkmaktadır.

Epiktetos'un üzerinde durduğu kavramlardan olan onay kavramı ölüm hakkında konuşulurken değinilmesi gereken önemli kavramlardandır. Epiktetos'a göre insanın izlenimi onaylamasının nedeni o izlenimi doğru olarak tanımlamasıdır. Demek oluyor ki insan her daim kendisi için en iyi olduğunu düşündüğü izlenime onay vermektedir. Vermiş olduğu onayların sonucunda kötülük ile karşılaşmasının nedeni ise iyi ve kötü hakkında bilgisinin olmamasıdır. O halde ölüm izlenimine dair insanın erdemli bir tavır sergilemesi için öncelikle iyilik ve kötülük hakkında bilgiye sahip olması gerekmektedir. Doğası gereği doğru olana yönelen yönetici akıl iyi ve kötünün

bilgisine sahip olduğu zaman kendisi için en doğru olan iyiye uygun bir onay verecek ve erdemli bir davranışta bulunacaktır. O halde ölüm konusunun çözüm yöntemi iyi ve kötünün bilgisine sahip olmaktır. Stoa felsefesi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilmek için ise öncelikle Tanrı ve Doğanın bilgisini içeren fizik, ardından ahlak ve mantık alanları üzerine eğitim almak gerekmektedir. Erdemlerin hepsine sahip olan ve doğaya uygun yaşayan bilgenin en temel özelliklerinden biri bilgiye sahip olmaktır. Bundan dolayı insanın ölüm hakkında vermiş olduğu onayları uygun hale getirebilmesi için bilgiye sahip olması gerekmektedir. Hayvanlarla ortak olan beden, tanrılarla ortak olan akla sahip olan insanın asıl önem göstermesi gereken kısmı bundan dolayı akıldır. Aklını geliştiren ve en yetkin seviyeye getiren insan en değerli insandır, bundan dolayı insan için en değerli uğraş aklını geliştirmek için çaba göstermektir. Bunun yolu ise felsefe üzerine eğitim almaktan geçmektedir.

Ölümün kötü bir görünüşe sahip olduğuna dair izlenim besleyen insan ölümden değil, ölüme dair beslediği düşüncelerden korkmaktadır. Korkudan kurtulmak için şunları bilmek gerekmektedir: İlki ölümden kaçmak veya ölümsüz olmak bize bağlı değildir lakin ölüme karşı korku beslememek bize bağlı olanlardandır. İkincisi insanların ölümden korkma nedeni gücü yetmeyeceği şeylere karşı iştah duymalarıdır. Ölüm bize bağlı değilse onu engellemek veya zamanını ötelemek mümkün değildir lakin ölüme karşı yargılarımızı değiştirebilecektir. O halde ölümlerle değil ölüme dair yargıya ilgilenecek gerekmektedir (Epict. *Diss.* I. 27). İnsanları rahatsız eden olaylar değil, olaylar hakkında vermiş olduğu öğretileridir. Ölüm değil ölümün hakkındaki öğretiler korkutucudur (Epict. *Ench.* V). Bundan dolayı ölümden değil ölüme karşı beslenen korkulardan kaçınmak gerekmektedir.

İnsanlar, tanrılar tarafından bize bağlı olmayan şeylerden bağımsız, bize bağlı olanlardan ise sorumlu yaratılmıştır (Epict. *Diss.* I. 13). Bu yüzden bize bağlı olmayan ölüme karşı değil, bize bağlı olan değer yargısı, eyleme yönelik dürtü ve iştah ya da kaçınma kısaca eylemlerimizle belirlenenlere (Epict. *Ench.* I) karşı sorumluluk almak gerekmektedir. Yaşantı boyunca ölümlerle değil, yaşantımızın bize bağlı olan kısmıyla ilgilenecek gerekmektedir. Yaşamın asıl amacı mutsuz eden yargılardan kurtulup mutlu edecek iyi şeyleri yapmaktır. Stoa düşüncesinde iyiliğin tanımı erdem üzerinden

yapılmaktadır ve erdem, bize bağı olanları ve izlenimleri doğru kullanmak anlamına gelmektedir. Erdemli kişi, mutluluğa ve acısız bir yaşama ulaşmak için iyi şeylere karşı iştah duymalı, kötü şeylerden kaçınmalıdır “Erdem bize iyi talih, acısız bir hayat ve mutluluk vaat ettiğine göre, erdeme doğru ilerlemek aynı zamanda bu şeylerin her birine doğru ilerlemek anlamına geliyor.” (Epict. *Diss.* I. 4). Epiktetos mutlu olan kişiyi iştah duyduğu her şeyi elde etmiş olan kişi şeklinde tanımlar (Epict. *Diss.* III. 24). Bu tanımı daha açık şekilde yazmak gerekirse insan iştahını kadere uygun hale getirir ve iştahını sadece kendisine ait meselelere yönlendirirse hayal kırıklığına uğramayacaktır. Bundan dolayı kendisinin ve sevdiklerinin ölmemesini dileyen kişi bize bağı olmayanlardan olan yaşam ve ölümü dilemesinden dolayı mutsuz olacaktır. Sonuç olarak insan ölüm veya yaşama karşı iştah duymaktansa kaderinde olduğu kadar yaşamaya iştah duyarsa ölümden dolayı mutsuzluk duymayacaktır.

Epiktetos insan yaşamını gemi yolcuğu sırasında limanda mola vermeye benzetir. Yolcu su almak için gemiden çıktığında farklı şeylerde alabilir lakin gemiyi unutmaması gerekmektedir. Kaptan gemiye tekrar çağırdığında hazırlıksız yakalanmamak için gemi sürekli akılda tutulmalıdır. Yaşamda böyledir tanrı vermiş olduğu yaşamı geri alacağı zaman insan eşini ve çocuklarını geride bırakıp yaşantısının sonlanmasına rıza göstermelidir (Epict. *Ench.* VII). Gemi yolculuğu örneği geçen bir başka bölümde gemi yolculuğu sırasında kopan bir fırtınanın insanı korkutmaması gerektiği belirtilir. Asıl korkutucu olan fırtına değil, akli yoldan çıkararak izlenimlerdir. Ölüm korkusundan kurtulduğumuz takdirde “orada istediği kadar fırtına kopsun ve gök gürlesin, aklın yasa yetisinde ne kadar büyük bir sükûn ve dinginlik olduğunu göreceksiniz” (Epict. *Diss.* II. 18). O halde asıl sorun ölümün kendisi değil, ölüm düşüncesidir. Bundan dolayı ölüm hakkındaki izlenimlerimizi doğaya uygun hale getiren insan dingin bir yaşam sürebilecektir.

İnsan ölüme karşı korkularını aşip erdemli bir yaşam sürmek için kaderine rıza göstermelidir. Epiktetos’a göre rıza gösteren kişi şunları dile getirmelidir:

Benim geleceğimi nasıl istiyorsan öyle şekillendir, sahip olduğum akıl senin sahip olduğunla aynıdır; ben sana ait bir parçayım. Seni hoşnut edecek hiçbir şeyi reddetmem. Beni istediğin yere götür; bana seçtiğin giysileri giydir, insanların içinde olmamı istiyorsan oraya koy; yalnız kalmamı istiyorsan

yalnız bırak; burada kalmamı istiyorsan burada kalırım, sürgüne gitmemi istiyorsan sürgüne giderim; zengin olmamı istiyorsan zengin olurum, yoksul olmamı istiyorsan yoksul. Bu durumlardan hoşnut olmayan herkesin karşısında olacağım; karşılaştığım her şeyi nasıl yarattıysan öyle açıklayacağım (Epict. *Diss.* II. 16).

Bu sözler rıza düşüncesinin bir nevi özetidir. Kişi kalan yaşantısında kaderinden dolayı başına gelen her şeye rıza göstermeli, hiçbir şeyden şikâyet etmemeli, dünyada her işe ve her insana karşı adil davranmalıdır. Bu sayede insan erdemli bir yaşantı sürebilir ve tanrıların hediyesi olan bu hayatı en iyi şekilde yaşamış olur. Epiktetos'un dediği gibi: "Hayatını istediği gibi yaşayan; zorlamalara, engellemelere ya da herhangi bir güce bağımlı olmayan; eylem yönelimleri sınırlandırılmayan; arzuladıklarını elde eden ve kaçındıklarından uzak kalmayı başarabilen kişi özgürdür" (Epict. *Diss.* IV. 1). Esaret içinde mutsuz ve erdemsiz bir yaşam sürmek bu hayatı kötü geçirmek anlamına gelmektedir lakin her insan mutlu olmak için doğmuştur ve mutluluğa ulaşmak için çabalamaktadır.

Düşünüre göre insan mutluluğu erdem tanımının dışında ararsa ulaşacağı tek yer mutsuzluktur. Çünkü mutluluğa sadece erdem ile ulaşılabilir. Erdeme ise bize bağlı olanlara uygun davranarak ulaşılabilir. Örneğin insanın ne zaman öleceği, ne kadar yaşayacağı ve ölümünü ertelemek kendine bağlı değildir. Eğer ki ölüme karşı gelmeye çalışır ve ölümden kaçınırsa sadece mutsuz olacaktır. Yapılması gereken farksız olan ölümün bize bağlı kılınmadığını fark edip ölüme karşı cesur olmaktır. Epiktetos ölüm gibi bize bağlı kılınmayan şeylere karşı hayal kırıklığına uğramamak için şunları önerir:

Zenginlik arzunuzdan ve yoksulluk korkunuzdan vazgeçin; aksi halde birini elde edemeyecek ve ötekine ise istemeden kapılacaksınız. Sağlıklı olmayı arzuladıkça talihsizlikle karşı karşıya kalacaksınız. Makamları, onurlandırılmayı, serveti, dostlarınızı, çocuklarınızı, kısacası insanın hükmü altında olmayan her neyi arzularsanız arzulayın, değişmeyecek. Fakat arzularınız Zeus'a ve diğer tanrılara yöneldikçe bütün o şeyleri tanrılara bırakın, hepsine onlar hükmetsin, artık mutsuzluk yaşamazsınız (Epict. *Diss.* II. 14).

İnsanın yaşantısına karşı sorumlulukları yerine getirebilmesi için bu dünyada neden var olduğunu bilmesi gerekir. Her insanın kendine sorduğu bir soru olan "Neden var oldum?" sorusu daima bir soru işareti olarak kalmıştır. Epiktetos'a göre insan,

ölümlü bir beden içinde tanrının yarattığı evrene tanıklık etmek ve bu ziyafete kısa süreliğine de olsa katılmak üzere dünyaya gönderilmiştir. Davetin süresi bittiğinde ve ölüm vakti geldiğinde tanrılara karşı isyan etmektense davetleri için onlara şükran duymalı ve mutlu bir şekilde bu yaşamdan ayrılmalıdır. Tanrının insanlara sunmuş olduğu lütfü en iyi şekilde değerlendirip mutlu bir yaşam sürmek tanrılara edilecek en güzel teşekkürdür. Fakat insan dünyada daha fazla kalıp ölmeyi dilerse hem tanrılara karşı hem de kendinden sonra gelecek insanlara karşı saygısızlık etmiş olacaktır. Çünkü kendi gibi ziyafete katılacak insanların ziyafete katılacak alana ve dünyanın nimetlerine ihtiyaçları vardır. İnsanlar, kendinden sonra gelecek insanlara yer açmalı ve bu dünyayı terk etmelidir ki yeni insanlar eskilerin yerini alabilsinler (Epict. *Diss.* IV. 1). Bundan dolayı kadere rıza göstermek ve yaşam için tanrılara sonsuz şükretmek gereklidir. Tanrıların insanı dünyaya göndermekteki tek amacı ziyafete katılmaları ve eserlerini görmeleri değil, aynı zamanda doğayı anlamlandırmalarıdır. Bu yüzden insanın doğduğu zamanki birikimi ve gelişimiyle ölüm zamanı geldiğinde sahip olduğu birikimin ve gelişimin aynı olması utanç vericidir. İnsan için gelişimin sınırları doğanın sınırları tarafından belirlenmiştir. Sınırlarımızı düşünmek ve anlamak, doğaya uygun yaşamak ile sonuca ulaşmaktadır. İnsanın asli görevi bu sınıra ulaşmaktır (Epict. *Diss.* I. 6).

İnsanın kendi ölümünü en çok düşündüğü zamanlardan biri hasta olduğu zamanlardır. Hastalanan kişinin aklına gelen ölüm düşüncesi bazen ona hastalıktan çok zarar verip bitkin düşmesine neden olabilmektedir. Stoa düşüncesinde farksız olan hastalık insanın tercih sınırlarına bırakılmamıştır. Hastalığın kendisi farksız olsa da hastalığa karşı beslenen duygular insanın tercih sınırları altındadır, bundan dolayı insan hastalıktan kaçmak yerine hastalığa karşı ihtiyatlı yaklaşmalıdır. Kaçınmayı farksız olan hastalığa karşı değil, bize bağlı olan duygularımıza karşı uygulamamız gerekmektedir. Hastalık da ölüm de bir anda karşımıza çıkabilen iki durumdur. O halde onları sürekli olarak bekleyip onlara karşı endişe duymak yerine onlarla karşılaşıldığı zaman bile iyi biri olarak davranmaya devam etmek gereklidir. Çünkü ancak bu şekilde erdemli bir yaşam sürmek ve kötülüklerden uzak kalmak mümkün olacaktır. Ölümle karşılaşıldığı sırada iyi işlerle uğraşan bir insan Tanrıya şunları gönül rahatlığıyla söyleyebilecektir:

Bugüne kadar senin buyruklarını çiğnediğim oldu mu? Bana verdiğin yetileri yanlış kullandığım oldu mu? Algılarımı ya da önyargılarımı yanlış kullandığım oldu mu? Seni hiç suçladım mı? Senin hükümrانlığında bir hata gördüm mü? Hastayım, çünkü sen böyle olmasını istedin, tıpkı ötekiler gibi. Fakat ben hasta olmayı gönülden kabullendim. Yoksul düştüm, çünkü sen böyle olmasını istedin, bunu da gönülden kabullendim. Dünyalık bir mevkiye sahip olmadım, çünkü sen buna razı olmadın, ben de hiçbir zaman arzulamadım. Bu halimden şikâyet ettiğimi hiç işittin mi? Sana her zaman minnettarlık ve şükranla; buyruklarına ve verdiğin işaretlere boyun eğmeye her zaman hazır bir şekilde bakmadım mı? Bu toplanma yerinden çıkıp gidecek olmam da senin arzun olduğuna göre, giderim. Beni bu toplanma yerine bir insan olarak gönderdiğin ve yaptıklarımı görmeme, hükümrانlığını anlamama olanak verdiğin için sana teşekkür ederim (Epict. *Diss.* III. 5).

Belirttiğimiz gibi hastalık farksızdır ve hastalık gibi sağlık da farksızdır. İyi yollarla sağlıklı olmak iyiye kötü yollarla sağlıklı olmak kötüdür. Sağlık gibi ölüm de şartlara bağlı olarak iyi veya kötü olabilir (Epict. *Diss.* III. 20). Örneğin Sokrates’in ölümü, ardından gelen filozoflara yol göstermiş ve Sokrates’in öğrencisi olan yüzlerce filozof olmuştur. Sokrates’in ölümü, ardından gelenlere vermiş olduğu katkıdan dolayı iyidir. Epiktetos’un dediği gibi: “Sokrates ölmüş bir kimse olarak, yaşarken yapmış ya da söylemiş olduklarıyla birçok insana -belki de yaşayarak olabileceğinden daha faydalı oluyor” (Epict. *Diss.* IV. 1).

1.9. İntihar

Felsefe tarihinde intihar çoğu filozof tarafından doğru bir eylem olarak görülmemiştir. İnsanın kendi canına kıymasını yasaklanmış ve intihar onay verilen bir davranış olarak görülmemiştir. Örneğin Platon’un kaleme aldığı *Phaidon* diyalogunda insanın kendi canına kıymasının yasaklandığı belirtmiştir (Pl. *Phd.* 61c). İnsan tanrının emretmesi haricinde hiçbir koşulda kendi canını alamayacaktır (Pl. *Phd.* 62c). Aristoteles için ise acı, korku, aşk gibi kötü olarak görülen durumlardan kurtulmak, kaçmak için insanın kendini öldürmesi korkaklıktır (Arist. *Eth. Nic.* 1116a). Yasa insanın intihar etmesini emretmemektedir. İntihar eden kişi hem yasaya hem de akla aykırı hareket etmektedir (Arist. *Eth. Nic.* 1138a). Bundan dolayı intihar Aristoteles içinde onaylanan bir olay değildir. Epikouros okulunun temsilcilerinden olan Lucretius’a göre insanların intihar etme nedenleri ölümden korkuyor olmalarıdır. Ölüm korkusu bir noktadan sonra dayanılmaz hale gelmekte ve insan kendi hayatının sonunu kendisi getirmektedir (Lucr. *DNR.* 3.41). Ölümden korkmanın anlamsız

olduğunu dile getiren düşünür ölümüne karşı duyulan korkudan dolayı intihar etmeyi de anlamsız bulmaktadır. Durkheim'e göre "Epikouros öğrencilerine ölümü çabuklaştırmayı emretmez, tersine yaşamda ilgilenecek bir şey buldukları sürece yaşamlarını öğütlerdi" (Durkheim, 2013: 291). Öğrencilerine intihar etmek yerine yaşamlarına yeni bir anlam bulmalarını emreden düşünür için intihar bir çözüm yolu olarak görülmemektedir.

Stoa okulu düşünürlerinin büyük çoğunluğu belli koşullarda intihar etmenin doğru bir yol olduğunu belirtmişlerdir. Bazı Stoa düşünürleri bu görüşlerini teorik alanda bırakmayıp yaşamlarının sonlarını kendileri getirip intihar etmişlerdir. Örneğin okulun kurusu Zenon ayağının takılıp düşmesinin ardından Tanrının kendisini çağırdığını söyleyerek bir iddiaya göre kendini aç bırakarak diğer iddiaya göre ise soluğunu tutarak intihar etmiştir (Çevik, 2021: 30). Kleanthes ise hastalığının ardından kendini aç bırakarak ölmüştür (Çevik, 2021: 108). Bir diğer Stoacı Dionysios da kendini aç bırakarak ölmüştür (DL VII. 167).

Birer farksız olan yaşam ve ölüm belli koşullarda tercih edilebilecektir. Sağlıklı bir yaşam sürmek doğal olanken zamanı geldiği zaman ölmek doğaya uygun hale gelecektir (Epict. Diss. II. 5). Bundan kaynaklı olarak ölüm bazı koşullarda tercihin konusu olabilecek ve insan intiharı seçebilecektir. Her ne kadar intihar kabul ediliyor olsa da insanın intihar etmesi için öncelikle doğru sebeplere sahip olması gerekir. Doğru sebepleri olmadan insanın intihar etmesi kabul edilecek bir durum değildir (Epict. Diss. II. 15). Hangi koşullarda ölümün seçilebileceği önemlidir. Çünkü doğal olan yaşamın karşıtı olan, doğaya karşıt olan ölüm tercih edildiğinde insanın yaşamı ve tüm yaşantısı son bulacaktır. Düşünürüne göre insanlar akla uygun olan her şeyi yapmaktadır. Örneğin kendini asmak insan için akla uygun geliyorsa hiç düşünmeden kendini asacaktır. Bundan dolayı neyin akla uygun, neyin akla aykırı olduğu tespit edilmelidir. Lazımlık taşıyan bir kölenin lazımlık taşımasının mı, yoksa bir duruş sergileyip bunu reddetmesi mi gerektiği üzerine akıl yürüten düşünür, taşıdığı ve taşımadığı koşullarda olabilecekleri ortaya koyarak hangisinin tercih edilmesini tespit eder. Eğer ki lazımlığı taşımaz ise efendisi tarafından aç bırakılacak veya derisi yüzülecektir; lazımlığı taşır ise gururu kırılacaktır fakat tok kalıp yaşamaya devam

edecektir. Bu koşullarda yaşam ve ölüm arasında seçim yapması gereken kölenin yaşamı seçmesi gerekmektedir. Doğal olan yaşam bu koşullarda ölümden daha çok tercih edilebilecek değerdedir. Çünkü insanın değeri lazımlık taşımak veya taşımamaktan ziyade erdemli yaşam sürüp sürmediğine bağlı olarak kendisi tarafından belirlenmektedir. Bir diğer örnekte senatoya gitme şartı olarak susması gerektiği yoksa öldürüleceği söylenen senato üyesinin önünde iki seçenek bulunmaktadır. İlki yaşamak için doğruyu söylememek ve susmak, ikinci seçenek ise doğruyu söylemek adına ölüme rıza göstermek. Bu koşullarda senato üyesinin yapması gereken seçim doğruyu söylemektir, çünkü ölüm bize bağlı kılınmayan birer farksızken doğruyu söylemek yani erdemli bir davranışta bulunmak bize bağlıdır. O halde erdemli bir davranışta bulunmak uğruna yaşamdan vazgeçmek ölümlü tercih edilebilecek hale getirmiştir (Epict. *Diss.* I. 2). Epiktetos, Sokrates örneğini vererek tanrının insana verdiği görevler olduğunu ve ölmek pahasına olsa bile o görevden vazgeçmemesi gerektiğini dile getirir (Epict. *Diss.* I. 9). O halde dünyaya erdemli bir yaşam sürmek için tanrı tarafından dünyaya gönderilen insan, görevini yerine getiremeyeceğini fark ettiğinde ölümlü seçmelidir. Sokrates'in kaçma sansı varken cezasına rıza göstermesi ve zehir içerek ölümlüne razı olması Sokrates'i Stoacıların gözünde bir kahraman haline getirmiştir. Ölümden korkmayıp erdemli bir şekilde intiharı seçen Sokrates kendine ait olmadığının farkında olduğu ailesini düşünmek yerine erdemli bir tavır sergileyerek bu dünyadan ayrılmıştır (Epict. *Diss.* IV. 1). Sokrates'e olan saygısını ve hayranlığını sık sık dile getiren Epiktetos için Sokrates'in seçmiş olduğu intihar şekli belki de intiharın en doğru ve güzel örneklerindedir.

Bazı insanlar gelecek korkusu, aç kalmak, kötü yöneticiler gibi yaşamın zorluklarına dayanamadıkları için intihar edenler, zorluklarla mücadele etmek yerine aslında bir farksız olan ölümlü seçmektedirler. Fakat Epiktetos'a göre bu büyük bir hatadır. Geleceğe dair korku beslemek anlamsızdır, çünkü insan hayatta olduğu sürece zorluklara karşı gelebilecek güçtedir. Eğer ki insan yaşantının zorluklarından dolayı artık yaşamayacak hale gelirse "kapı her zaman açık" olduğu için ölüp gidecektir. Bu yüzden kaygı duymanın korkmanın anlamı yoktur (Epict. *Diss.* I. 9). Kapı her zaman açık ifadesi düşünürün sık sık başvurmuş olduğu bir benzetmedir. Ölüm konusunda kapının her zaman açık olması insanın ölümlü seçme konusunda özgür olduğu

anlamına gelmektedir. İnsan doğmayı kendisi seçmiş olmasa da intihar edebilme konusunda özgür olduğu için yaşamdan istediği zaman ayrılması için kapı her zaman açıktır. Yaşamında zorluklardan sürekli şikâyet eden, yaşamdan hoşnut olmayan kişi çocuklar gibi mızızlanmak yerine açık kapıdan istediği zaman çıkabilecek, bu yaşamı istediği terk edebilecektir (Epict. *Diss.* I. 24). İnsan bedeni zayıf bir yapıya sahip olduğu için darbelere karşı dayanıksızdır. Bundan dolayı acı çekmek insan için zor olabilir fakat unutmamak gerekir ki “kapı her zaman açık” bundan dolayı endişe duymanın anlamı yoktur (Epict. *Diss.* II. 1; III.8). Odaya dolan duman örneğini veren düşünür eğer ki duman dayanabileceğimiz seviyedeysen odada kalmayı öğütler fakat artık dayanılmaz seviyeye geldiyse kapının açık olduğunu, dışarı çıkabileceğimizi dile getirir (Epict. *Diss.* I. 25). Ölümün her zaman güvenli bir liman olduğunu dile getiren düşünür büyük zorluklarla karşılaştığımız anda evden çıkıp dumandan kurtulabilecek olmamızın bize güç verdiğini ifade eder (Epict. *Diss.* IV. 10). Epiktetos zor koşullarda intiharın tercih edilebileceğini dile getirirken her türlü zorlukta intihar etmemiz gerektiğini kastetmez; o, intiharın zorluklardan kaçmak için yalnızca bir yol olduğunu vurgular. Düşünürün ifade ettiği anlam intiharın sadece zorlukların dayanılmaz dereceye geldiği son noktada tercih edilmesi gerektiğidir. İnsanın birer farksız olan acıya, zorluklara ve sıkıntılara karşı dayanacak gücü olduğunu her seferinde dile getiren düşünür, aslında bir çıkış yolunun olduğunu söyleyerek bu duygulara karşı daha güçlü olunması gerektiğini belirtmektedir. İnsan acıya, zorluklara ve üzüntü veren durumlara karşı durmak için kendini geliştirmeli ve o durumlara karşı güçlü olmalıdır ama şunu unutmamak gerekir; sıkıntılar dayanılmaz seviyeye geldiğinde ölüm bir çıkış yolu olacaktır. İnsan için intihar her zaman en son seçim olarak kenarda durmalı, yaşamdaki zorluklardan, sıkıntılardan dolayı şikâyet edilmemelidir. Acı ve intihar konusuna değinen Seneca’ya göre de acıdan dolayı intihar etmek bir yenilgidir. Fakat bu acı yaşam boyu süreceyse ve insanın yaratılma nedenine engel olacaksa intihar etmek kabul edilebilir. Acı çektiği için ölen insanın hataya düşmesi gibi daha fazla yaşamak için acı duymak da bir hatadır (Sen. *Ep.* 58. 36). O halde farksızlar erdeme hizmet ettiği sürece tercih edilmelidir ya da erdeme engel olduğu takdirde terk edilmelidir. Farksız olan yaşam erdemli bir yaşam için olanak sağlıyor ise erdemli bir yaşam sürmek için mücadele edilmeli ve yaşamaya devam edilmelidir. Erdemli yaşam sürmeye engel olacak koşullar ortaya çıktığında ise insanın yaşam nedeni ortadan

kalktığı için farksız olan ölüm seçilmeli ve daha fazla yaşamak için çaba gösterilmemelidir. Yaşamın da, ölümün de seçilmesi için temel kriter insanın erdemli bir yaşam sürdürüp sürdüremediğidir.

Epiktetos ölümden sonra insan bedenini oluşturan şeylerin çözüleceğini iddia etmekle genel olarak kendinden önce gelen, fakat Stoa okuluna mensup olmayan düşünürlerden farklılaşır; zira o ruhun da çözümlenerek özüne döneceğini iddia etmekte ve insanların ölümü kötü olarak algılamasına neden unsurlardan birini, ölümden sonra yaşam düşüncesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Ölümün iyi veyahut kötü olduğunu savunan düşünürlerin aksine ölümün ne iyi ne de kötü olan farksızlardan olduğunu dile getiren düşünür için ölüme karşı ne arzu duymak ne de ölümden korkmak anlamlıdır. İyi veyahut kötü olan ölümün kendisi değil, insanın ölüm hakkındaki yargılarıdır. Farksızların bize bağlı kılınmadığını dile getiren düşünür için farksız olan ölüm insan iradesine bağlı kılınmamıştır. Bundan dolayı kişi er ya da geç gelecek olan ölümden kaçamayacaktır. Özellikle bize bağlı olmayanlar kavramıyla Epiktetos kendinden önce gelen düşünürlerden ayrılmıştır. Ölümü kötülük veyahut iyilik olarak tanımlamayan düşünür, bu sayede ölüme karşı arzu ve korku beslemenin önüne geçmiştir. Bu iki duygu ruhun hastalanmasına sebep olan tutkulardandır ve bunlar kişinin erdemli bir yaşam sürmesine de engel olmaktadır. Bundan dolayı Epiktetos'un ölümü bu şekilde değerlendirmesi mutlu ve erdemli bir yaşam sürmek isteyen biri için değerlidir. İnsanın korku ve arzularından arınıp erdemli bir yaşam sürmesi ise bize bağlı kılınan aklın etkinliklerini en uygun şekilde kullanmasına bağlıdır. Epiktetos'u kendinden önce yaşamış Stoacı olmayan düşünürlerden ayıran bir diğer düşüncesi de intihar hakkındadır. Diğerlerinin aksine Epiktetos belli koşullar altında kişinin intihar edebileceğini dile getirmektedir. Ölüm gibi farksız olan yaşam eğer ki erdemli bir şekilde sürdürülmeyecek ise terk edilebilecektir. Örneğin yalan söylemezse öldürüleceği söylenen kişinin farksız olan ölümü seçip intihar etmesi erdemli bir davranıştır, bundan dolayı intihar belli koşullarda erdemli bir davranış haline gelebilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

MARCUS AURELIUS'DA ÖLÜM

Marcus Aurelius, 121-180 yılları arasında yaşamış imparator Antonius Pius'un evlatlık oğludur. Roma imparatorluğunu 161-180 yılları arasında yönetmiş olan Stoa döneminin en saygın filozoflarından biridir. Marcus Aurelius'un yönetimde bulunduğu dönemi, Platon'un devlet yönetimi konusunda önerdiği en uygun yönetim biçimi olan "Filozof Kral" yönetimine en uygun örneklerden biri olarak gösterilmektedir. İmparator olduğu 175 yılında doğuya doğru yaptığı seferlerde Atina'ya da uğrayan filozof burada bulunan Platoncu, Aristotelesçi, Epikourosçu ve Stoacı okulların hepsinde yeni kürsüler kurdurmuştur. Siyasal ve ahlaki yönden kendine en yakın okul olarak Stoa Okulunu gören filozof kendi felsefesini bu okulun felsefesi çerçevesinde oluşturmuştur (Arslan, 2008: 215).

Marcus Aurelius'un kendi kaleminden olan *Kendime Düşünceler* kitabı toplam XII kitaptan oluşmaktadır. Marcus Aurelius'un bu eseri bir itiraflar veya içini dökme formatında değildir. Daha çok "geçici bir varoluşun içinde ve iyilik isteyen bir Tanrı önünde, ödevin anlamında derinleşmektir" (Brun, 2003: 24-25).

2.1. Doğa, Tanrı ve İnsan

Epiktetos kısmında da belirtmiş olduğumuz gibi insanın ölüm korkusunu yenip erdem önünde büyük bir engel olan bu rahatsızlıktan kurtulabilmesi için öncelikle doğa, tanrı ve insanın bilgisine sahip olması gerekmektedir. Marcus Aurelius da diğer Stoacılar gibi insanın kendini tanıması için evrenin tanınmasının önemli olduğunu dile getirir. Düşünre göre evreni tanımayan kimse kendisini de tanıyamaz. Evrenin varlığının hangi amaca hizmet ettiğini bilmeyen kişi, ne evreni ne de kendini bilemeyecektir. Evreni tanımak yaratılışının amacını bulmak anlamına gelmektedir (*Med.* VIII. 52). İnsanın, tanrıları ve diğer insanları anlamak için bilgi sahibi olması gerekmektedir. En basit işleri yaparken bile insan ile tanrıyı bir araya getiren bağın bilgisine sahip olmak gerekir. Çünkü insanla ilgili bir olayda, tanrılara başvurmadan iş yapılamayacaktır, bu durum tersi içinde geçerlidir. Her türlü eyleminde insan bu öğretiye sahip olmalıdır (*Med.* III. 13). Bundan dolayı ilk olarak doğa ve tanrının

tanımı yapılacak ardından insanın hangi amaçla yaratıldığının tanımı yapılarak yaşamın ve ölümün anlamı çözümlenecektir.

2.1.1. Doğa ve Tanrı

Aurelius eserinde Tanrı-Doğa konularına, Epiktetos'un eserine nazaran daha çok değinmiştir. Düşünür Tanrı-Doğa konularına genellikle Stoa Okulunun en çok karşı karşıya geldiği okul olan Epikouros Okulunun görüşleriyle karşılaştırarak değinmiştir. İlk Stoacı anlamda tanrısal öngörü (*pronoia*) ile Epikouros anlamda atomu karşılaştırıp iki okul arasındaki karşıt görüşleri ortaya koymuştur. Düşünür "ya tanrısal öngörü ya atomlar" (*Med. IV. 3*) diyerek tanrısal öngörü ve atomların aynı anda var olmayacağını dile getirmiştir. Evren, ya her şeyin tek bir bedende olması gibi tek bir düşünsel kaynaktır ya da sürekli birleşip ayrılan atomlardandır (*Med. IX. 39*). Ya bir karışmadan, dağılmadan, karmaşadan yani atomlardan oluşan bir evreni ya da birlik ve düzenden, tanrısal öngörüden oluşan evreni seçmemiz gerekmektedir. İlk evren düzeninin tercih edildiği durumda rastgele bir araya gelmiş, kaotik, düzensiz bir yapı tercih edilmiş olacaktır. Böyle bir düzenin içinde yaşamın ise hiçbir anlamı olmayacaktır. Lakin ikinci düzen seçildiğinde, her şeyi yöneten tanrıya sonsuz bir güven duyulacaktır (*Med. VI. 10*). Bundan dolayı ikinci evren düzeni olan tanrısal öngörüyle yönetilen evren düzenini seçmek gerekmektedir. Aurelius evrenin kaynağını tanrısal neden (*theian aitian*) (*Med. VIII. 27*) ya da bütünün özü (*tōn holōn ousia*) (*Med. IX. 29*) olarak adlandırmaktadır. İnsan özenli bir şekilde tanrısal neden/bütünün özüne göre yaşamını sürdürür ise iyi ve mutlu bir yaşam sürebilecektir (*Med. III. 12*).

Aurelius'a göre her şey bir arada zorunlu olarak bulunmaktadır ve insanın da bir parçası olduğu düzenin tüm parçaları bir araya gelmelidir. İyilik doğanın her bir parçasında bulunmakta ve doğayı bir arada tutmaktadır. Evreni bir arada tutan şey sadece parçaların değişimi değil, bu parçalardan oluşan varlıkların da değişimidir (*Med. II. 3*). Değişim vurgusu düşünür için sık sık başvurulan bir düşüncedir. Çünkü evrenin sürekliliği ve bütünlüğü için en önemli unsur evrenin değişim ve dönüşüm halinde olmasıdır. İnsanın beslenmesi için besinlerin değişim geçirmesi gibi örnekler kullanan düşünür (*Med. VII. 18*) evrende gerçekleşen tüm fiziksel ve kimyasal

çözülümünün varlığının devamı için önemli olduğunu vurgular. Çünkü bu değişim ve dönüşüm evrenin genç kalması için gereklidir (*Med.* VII. 25). Maddenin özünü balmumuna benzeterak çocukların oyun hamuruyla şekiller yaptıktan sonra bozup farklı şekiller yapması gibi evrenin doğasının da maddeye sürekli form verdiğini, ardından onu dönüştürerek farklı bir forma çevirdiğini belirtir. Düşünür için maddenin oluşması da, dönüştürülmesi de ne iyi ne de kötü bir durum değildir (*Med.* VII. 23).

Evreni tek bir maddeden (*ousia*) ve ruhtan (*psykhē*) oluşan canlı bir yapı olarak düşündüğümüz takdirde tüm varlığın bu canlı yapının bilinciyle var olduğunu, tüm olup bitenlerin bu canlının dürtüsüyle olup bittiğinin ve tüm evrenin ortak bir nedenden oluştuğunun farkına varılacaktır (*Med.* IV. 40). Stoa felsefesine göre evrenin etkin ilke ve edilgin ilke olmak üzere iki ilkesi bulunmaktadır: Edilgin ilke Aurelius'un da dile getirdiği gibi *ousia* yani maddedir. Etkin ilke ise edilgin ilkenin içindeki akıl (*logos*), yani tanrıdır (DL VII. 134). Stoa düşüncesinde beden, ruh ve akıl evrenin içinde bölünmüş ve çok sayıda gibi görülse de aslında ortaktır:

Kendine özgü sayısız bedenlere bölünse de bir ortak öz vardır. Sayısız doğaya ve kendine has karaktere bölünse de bir ruh vardır. Bölünmüş gibi görünse de akıllı bir ruh vardır. Bunlardan artan parçalar örneğin soluk ve madde, birleşmeye ve birbirlerine çekilmeye meyilli olsalar da duygudan yoksun ve birbirlerine yabancıdır. Benzerine yönelmek ve onunla bütünleşmek aklın kendisine has özelliğidir ve aklın toplumsal içgüdüsünde bölünmek yoktur (*Med.* XII. 30).

Etkin ilkeyi Aurelius ruh olarak adlandırırken bu varlık farklı kaynaklarda akıl, tanrı, *pneuma* olarak da geçmektedir. Seneca'ya göre madde hareket ettiren bir ilkeyle etkileşim haline geçene kadar hareket etme potansiyeline sahip bir durağanlık sergiler. Akıl yani neden ise, maddeye biçim verir ve onu yönlendirir (*Sen. Ep.* 65. 2-3). Benzer bir düşünceyi aktaran Aurelius'a göre ise akıl, tüm tözün içinde bulunur ve onu sonsuza kadar yönetecektir (*Med.* V. 32). Her şey akılla var olup akıllı sona ulaşacaktır (*Med.* VI. 1). Maddenin hareket nedeni etkin ilke. Aurelius'a göre nasıl ki evren tüm bedenlerin bir araya gelerek oluşturduğu tek bir bedense, kader de tüm nedenlerin birliği olan tek bir nedendir (*Med.* V. 8). O halde tüm nedenlerin birliği ve tek bir neden olan kader etkin ilke ile eş anlamlı kullanılmaktadır. İnsanın yaşantısı boyunca karşılaştığı tüm olaylar evrenin yaratılışında tasarlanmıştır. Kader insanı ve başına geleni birlikte tasarlamıştır (*Med.* X. 5). Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi kader

her şeyin zorunluluğu olarak tanımlanmaktadır, lakin zorunluluğun oluşu insanın özgürlüğünü elinden almamıştır. Her ne kadar gerçekleşen her olay zorunlu olarak kadere bağlı olarak gerçekleşiyor olsa da, insan akıllı, doğası ve isteği gereği dilediği gibi ilerlemekte özgürdür. İnsanın bedeni engellere tabi olmasına rağmen aklın onayı olmadan insana hiçbir şey zarar veremez ve kötülük yapamaz (*Med. X. 33*). Onay verme yetisi sayesinde kader ile özgürlük birlikte bulunabilmektedir. İnsanın bir onay verip vermemesi de kaderin bütünlüğünün içindedir ve kaderin bir parçasıdır.

Her ne kadar Aurelius, Epikourosçuların atomculuk görüşlerini reddetse de öyle bir evrenin mümkün olduğu durumda bile insanın rastlantının hâkim olduğu evrene ayak uydurmaması gerektiğini dile getirir (*Med. IX. 28*). Kaosla dolu evrende akıl sahibi olduğu için şükredilmeli ve kaostan sadece bedenin ve yaşam soluğunun (*pneuma*) etkilenmesine izin verilmemelidir. Zihnimiz bu etkilenmeye zaten kapalıdır (*Med. XII. 14*). Evren atomlardan oluşmuş olsa da, tanrısal öngörüyle yönetilse de düzenlidir. İnsanın düzenli olması evrenin düzenli olduğunun göstergesidir (*Med. IV. 27*). Her ne kadar atomcu görüşün varlığının misali üzerinden cümleler kurulmuş olsa da Aurelius'un tanrısal öngörü görüşüne sahip olduğu açıktır. Düşünüre göre kaosun hâkim olduğu evren ile bir düzenin olduğu tanrısal öngörünün bulunduğu evrenin aynı anda var olması mümkün değildir. İki evren arasındaki karşıtlık, Marcus Aurelius'un verdiği adla bir "ikilem"dir, yani ikisi arasında zıtlıklar bulunan iki şeyin bir arada bulunması mümkün değildir (Hadot, 2021: 240-241).

Diğer karşıtlıklarsa, gerçek birer ikilem değildirler Stoacı mantığın tarihçilerinin, adına 'alt-ikilem' dedikleri şeydendirler. Birbirlerini dışlamaları mutlak değil, görecelidir. Bunun anlamı da Marcus Aurelius'a göre aynı dünyada bazı şeyler inayetin doğrudan bir eyleminden doğarken bazılarınınsa dolaylı ve türemiş bir yolla oluşmuş olmasının mümkün olabileceğidir. Dahası, yine aynı dünyada bazı şeyler inayetin en baştaki, benzersiz ve genel bir dürtüsü sonucu, bazı şeylerse akıl sahibi varlıklara uygulanan özel bir dürtü sonucu oluşmuştur diyebiliriz (Hadot, 2021: 241).

Her şey ya yönetici evrenin yönetici ilkesinden gelir ya da onun bir sonucudur (*kata parakolouthēs*) (*Med. VI. 36*). İnsanların kötülük olarak gördüğü doğal kötülükler, kutsal ilkelerin yan ürünüdür. Bundan dolayı, doğal kötülük olarak görülen şeylerin kutsal ilkelerin yan ürünü (*epigennēmata*) olduğunu bilmek ve asıl kaynağa yönelip yanılığın ortadan kaldırmak gerekir. Doğada eksiklik olarak görülen şeyler

aslında iyi şeylerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin, ekmeklerin çatlakları ekmek yeme isteğini artırır, zeytin ağaçlarının fazla olgunlaşması ve çürümeye yaklaşması zeytine ayrı bir güzellik katar. Yabandomuzlarının ağızlarından akan salya tek başına incelendiğinde çirkin görünebilir lakin doğanın uygunluğu bakımından değerlendirdiğinde eksiklik olarak görülen şeyler aslında bütünü daha güzel hale getirmektedirler. İnsan evreni bir bütün olarak görür ve düzenin içindeki mükemmelliği fark ederse eksiklik olarak görülen şeyler hoş görünmeye başlayacaktır (*Med.* III. 2). Bütünü görüp ne olduğunu anlamak için sürekli olarak bizlere sunulan her şeyi açıklamak gerekmektedir. Bu sayede ayrı ayrı parçaları inceleyerek bütünün bilgisine ulaşılabilecektir. Açıklama yaparken karşılaştığımız şeylere karşı sormamız gereken sorular şu şekilde olmalıdır: “Nedir ve nelerden bir araya gelmiştir? Şimdi bende bir izlenim yaratan bu şey ne zamandan beri vardır? Onunla uyuşmak için hangi erdeme ihtiyacım var” (*Med.* III. 11)?

Stoa düşünürü Khryssippos yönetici ilkedden gelen yan sonuçlara (*kata parakolouthēsın*) şu şekilde değinmektedir:

Yine aynı Khryssippos, inayet üzerine yazdığı aynı dördüncü kitapta sorulmaya değer bulduğu şu sorunu ele alarak inceliyor: ‘İnsanların hastalıkları doğadan mı kaynaklanıyor?’ Yani bu dünyayı ve insan soyunu yaratmış olan nesnelerin kendi doğası ya da inayet, insanların çektikleri hastalık, sakatlık ve bedensel acıları da mı yaratmıştır? Ancak o, insanların hastalıklara maruz kalmalarının doğanın birincil amacı olmadığına inanıyor: Çünkü böyle bir amaç, bütün iyi şeylerin anası olan, yaratıcı doğayla hiçbir şekilde uyumlu olamazdı. Ama, diyor, doğa yeryüzüne pek çok yararlı, uygun, büyük şeyler koyarken, yaratmış olduğu bu büyük şeylere bağlı olan bazı sakıncalar da onların ikincil sonuçları olarak dünyaya gelmişlerdir. Yani bu sakıncaların doğa tarafından yaratılmış olduğunu kabul ediyor, ancak yalnızca adına *kata parakolouthēsın* dediği birtakım gerekli sonuçlar dolayısıyla. Örneğin insan bedeni, kafanın çok küçük ve ince kemiklerden oluşmasını gerektirmiştir. Böylece asıl eserin yararı, bir sakınca yaratmıştır: kafanın zayıflığı (Gellius’tan akt. Hadot, 2022: 242).

Marcus Aurelius’a göre insan, doğada olup biten için tanrıyı suçlamamalıdır. Çünkü tanrı, bilerek veya bilmeyerek yanlış yapmaz. Bundan dolayı tanrının doğada kötü bir şey yaratması mümkün değildir. İnsanın yapıp ettiklerine de kızmamak gerekir, çünkü insan da bilerek yanlış yapmaz. Bundan dolayı insan kendi iradesi dışında gerçekleşen kötülüğü bir problem olarak görmemelidir (*Med.* XII. 12).

Unutmamak gerekir ki evreni yöneten aklın (*diokōn logos*)⁶ kötülük yapması için bir sebebi bulunmamaktadır. Çünkü hiçbir şekilde kötülük barındırmaz ve hiçbir şeye zarar vermez (*Med. VI. 1*). O halde kötülüğün kaynağı dış dünyada değildir. Kötülük sadece insan iradesine hasır.

Cicero'ya göre Stoacılar tanrısal öngörüü üç bölümde incelenmektedir: İlk bölüm tanrı kanıtlamaları üzerinden ilerlemektedir; tanrı kanıtlanırsa evrenin tanrısal öngörü tarafından yönetildiği de kanıtlanmış olacaktır. İkinci bölümde ise evrenin doğa tarafından mükemmel bir şekilde yönetildiği kanıtlanmaktadır; doğa tarafından yönetildiği kanıtlanırsa doğanın ilkelerinin canlı olduğu kanıtlanmış olacaktır. Son bölümde ise evrene karşı beslenen hayranlık anlatılmaktadır (*Cic. Nat. D. II. 75*). Marcus Aurelius evrenin eksiklik ve kötülük içermediğini kanıtlayarak Cicero'nun söz ettiği ikinci bölüm üzerinden tanrısal öngörüü kanıtlamış ve evrenin tanrı tarafından yönetildiğini göstermiştir. Evren eksiksiz ve mükemmel bir bütünlüğe sahip ise atomların kabul edildiği ve tesadüflerin bulunduğu evren yerine tanrısal öngörü tarafından yönetilen evren tercih edilmelidir.

Doğanın bir parçası olan ve tanrısal akıldan pay alan insanın ne olduğunu tanımlamak insanın sınırlarını çizmek için uygun olacaktır. Bu sayede insan doğadaki yerini öğrenip kendini tanımlayacak, kendi kapasitesinin farkına varacak ve ölüme karşı nasıl bir tavır sergileyeceğini öğrenebilecektir. Bundan dolayı doğa ve tanrının ardından insanı tanımlamak uygun olacaktır.

2.1.2. İnsan

Aurelius'a göre insan beden (*sōma*), ruh (*psykhē*) ve zihin (*nous*) olmak üzere üç parçadan oluşmaktadır. Algı (*aisthēsis*) bedene, dürtü (*hormē*) ruha, öğreti (*dogma*) de zihne aittir. İzlenimlerden (*phantastikon*) etkilenmemiz hayvanlar ile ortak yönümüzdür. Dürtüler tarafından kukla gibi yönetilmemiz yabani hayvanlar ve kötü insanlarla ortak yönümüzdür. Geriye kalan yönümüz ise sadece iyi kişilerde bulunan

---

⁶ VI. 1 ve VI. 5'te geçen bu yöneten akıl (*diokon logos*) ifadesi, Herakleitos'tan yapılan bir alıntı (IV. 46.3) dışında *Kendime Düşünceler*'in başka hiçbir yerinde geçmiyor. Bu durumdan sanki bu kitabın ilk düşüncelerinin, maddeyi yönetmekte olan aklın iyiliği konusuyla ilgili bir şeylerin okunmasından esin almış olduğu düşünülebilir (Hadot, 2021: 400).

sevgi ve başına gelen her şeye rıza gösterip bunu en güzel şekilde karşılamaktır (*Med.* III. 16). İnsanın üç parçasını farklı metinlerde farklı kavramlarla adlandırmayı seçen düşünürü göre insan biraz etten (*sarkion*), biraz yaşam soluğundan (*pneuma*) ve yönetici ilkedden (*hēgemonikon*) oluşmaktadır (*Med.* II. 2). Etten kastedilenin beden, yaşam soluğundan bahsedilenin ruh, yönetici ilkedden kastedilenin ise zihin olduğu açıktır. Bazı metinlerde ise sadece beden ve ruhtan söz edilmiş, insanın beden ve ruhtan ibaret olduğu söylenmiştir. Beden her şeye kayıtsızdır (*adiaphoros*), çünkü hiçbir şeyi fark edemez. Anlama yetisi (*dianoia*) ise kendi eylemi olmayan her şeye kayıtsızdır, fakat kendi eylemlerinde özgürdür (*Med.* VI. 32). Bu metinde görüldüğü üzere ruh ile akıl bazen aynı anlamda kullanılmakta ve iç içe geçmektedir. Bu konuya kuşkucu Sextus Empiricus şu şekilde değinmektedir:

Bu kimseler ruhun iki anlamda, hem tüm yapıyı bir arada tutan bir şey, anlamında hem de özellikle ruhun yönetici bölümü anlamında, kullanıldığını söylemektedirler. Buna göre: Biz insanın ruh ve beden bileşimi olduğunu söylediğimizde ya da ölüm denen şeyin ruhun bedenden ayrılması olduğunu söylediğimizde, ruh sözcüğünden kastettiğimiz şey özellikle ruhun yönetici bölümüdür (*Sextus, Adv. Math.* VII. 234).

Aurelius'a göre canlı varlıkların tümünde tek bir ruh bulunmaktadır. Akıllı canlıların diğer canlılardan ayrılan temel özelliği ise akıllı bir ruha sahip olmalarıdır (*Med.* IX. 8). Tümünde bulunan ruh, Sextus'un da bahsettiği tüm yapıyı bir arada tutan şey yaşam soluğuyken (*pneuma*), ruhun yönetici kısmı ise akıllı ruhtur.

Aurelius'a göre akıl yürütme, insanın kendi işini yapabilmeye yeten yetisidir. İnsan aklı sayesinde doğru yola yönelir ve doğru işler yapabilir (*Med.* V. 14). Düşünürü göre akla uygun davranmak doğal olana göre davranmak anlamına gelmektedir (*Med.* VII. 11). O halde insanın iyi bir yaşama ulaşması için geliştirmesi gereken yeti akıl yürütme yetisidir. Akıl yetilerini doğaya uygun olana yönelten insan doğru işler yapabilecektir. Düşünür insandaki akıllı ruhun yetilerini ise şu şekilde tanımlar:

Kendini görür, kendini inceler, kendine dilediği şekli verir [...] Nerede olursa olsun karşısına herhangi bir engel çıkarsa, iş tamamlanana dek önceden tasarladığı eylemini tamamlar, böylelikle kendisine, 'Ben, bana ait olanla yetiniyorum', diyebilir.

Evren boyunca, evreni çevreleyen boşluk boyunca ilerler, bunların biçimini izler, zamanın sonsuzluğuna uzanır, her şeyin yenilendiğini anlar, enine boyuna bu durumu değerlendirir ve bizden önce gelenlerin yeni bir şey

görmediğini, bizden sonra geleceklerin de yeni bir şey görmeyeceğini kavrar. Kırk yaşında bir insan, biraz olsun akıllıysa, olup biten her şeyi ve olup bitecek her şeyi görmüştür, zira hepsi aynıdır. Akıl sahibi bir ruhun kendine has diğer özellikleri ise şunlardır: Yakınlarını sevmek, doğruluk, saygınlık, aynı zamanda yasanın da bir özelliği olan kendisinden daha üstün bir şeye değer vermemek. Buradan da doğru akılla adil akıl arasında fark olmadığı sonucu çıkar (*Med. XI. 1*).

Düşünüre göre insan, bedenine ve yaşam soluğuna özen gösterdiği sürece bedene ve yaşam soluğuna sahipken, zihin tam anlamıyla tamamen kendi idaresine bağlıdır. Bundan dolayı insan kendi dışındaki insanların davranışlarını ve geçmiş ile geleceğe dair sıkıntılarını beden ve yaşamsal soluğun bir parçası olan zihinden uzaklaştırılabilirse, zihin gücünü kaderin sınırlarından arındırarak bağımsız bir yaşantıya sahip olabilecektir. Adil davranır, başına gelenlere rıza gösterir, bedeninin duygularından kendini arındırabilir, yalnızca şu anı yaşamak için çaba gösterirse hayatının geri kalan günlerini dinginlikle (*ataraksia*) ve tanrısal kudret (*daimon*) ile barışık geçirebilecektir (*Med. XII. 3*). Tanrısal kudret Zeus tarafından insanlara verilmiştir. Tanrısal kudret insanın yol gösterici ve koruyucu özelliklere sahip olan tanrısal parçasıdır ve her bireyin zihni (*nous*) ve aklısıdır (*logos*) (*Med. V. 27*). Hadot'a göre, tanrısal kudret yerine "akıl" kavramını kullanmak yerinde olacaktır. Çünkü Stoa düşüncesinde akıl, tanrısal aklın kendisi tarafından bize verilmiş bir parçasıdır ve insan aklın isteklerine uygun davranmalıdır. Ek olarak akıl bozulmaya uğrayabilir, o yüzden akılı korumamız gerekir. Akıl tanrısal bir hediyedir fakat bozulmaya uğrayabilecek bir hediyedir (Hadot, 2021: 201). Hadot'un bir diğer iddiasına göre Aurelius düşüncesinde benlik, zihin, akıl, yönetici ilke, tanrısal kudret terimleri birbirlerine eş anlamda kullanılmaktadır. Bu durum Stoacı düşünceye uygun bir kullanımdır (Hadot, 2021: 200).

Aurelius'a göre yönetici ilke, mantığa aykırı olsa bile istemediği şeyi yapmadığı sürece yenilmez olur. Yargısını akla dayandırdığı zaman ise daha yenilmez olur. Zihin, tutkularından arınırsa güçlü bir kale olacaktır; çünkü insanın en güvende olduğu yer zihindir (*Med. VIII. 48*). O halde insanın iyi bir yaşam sürmesi ve erdemli olabilmesi için ruhuna, yani yönetici aklına özen göstermesi, ruhun yetilerine değer vermesi gerekir. Ancak öncelikle dış dünya ile akıl arasında bağlantı kurulmalıdır, bunun için ise insanın dış dünya ile bağlantısını kuran izlenim kuramını ortaya koymak

gerekmektedir. Bu sayede insanın dış dünya ile irtibatının nasıl kurulduğu ortaya koyulacak ve hangi izlenime, ne şekilde tepki vermesi gerektiği öğrenilebilecektir.

2.2. İzlenim

İnsanlar bazı izlenimleri çok yalın bir şekilde görüp nasıl şeyler olduklarını apaçık olarak inceleyebilmektedir. Örneğin, bir et yemeği gördüğümüz zaman o etin bir tavuğun, bir balığın veya bir domuzun eti mi olduğu konusunda bir fikir belirtebilmekteyiz. O halde bunu tüm izlenimlerine karşı yapmamız gerekmektedir. Tüm izlenimleri yalınlıklarıyla görerek sadece apaçık yönlerine değer vermek gerekir (*Med.* VI. 13). İnsanın dış dünyadan zarar görmemesi için ilk izlenim insan için yeterli olmalıdır. Örneğin, çocuğu hasta olan bir babanın bilmesi gereken tek şey çocuğunun hasta olduğudur. Hasta oluşunu tehlike olarak gören, çocuğu hasta olduğunun için endişelenip korkan baba hataya düşer. Olayları değerlendirirken yapılması gereken tek şey, ilk izlenimle yetinmek ve üzerine hiçbir yorum katmamaktır. Böyle yapan insanın başına bir şey gelmesi mümkün değildir. Bu şekilde davranan kişinin dış dünyadan başına hiçbir bela gelmeyecektir (*Med.* VIII. 49). İnsanlar izlenimler tarafından kuklalar gibi yönetilmeye izin vermeyip kaderine razı gelmeli ve doğaya uygun bir yaşam sürmelidir (*Med.* VI. 16). Evreni yöneten tanrılar kötülük yapmayacakları için kaderle uygun bir yaşam süren insan kötülükle karşılaşmayacaktır, bundan dolayı insan izlenimleri oldukları gibi kabul etmelidir.

İzlenimleri inceleme yoluyla erdeme ulaşmak için şu ilkeyi uygulamak gerekmektedir: İmgesini sunan tüm nesnelere sürekli olarak tanımlamak ve betimlemek gerekmektedir. İnsan bu yöntemi kullanarak özünü görüp bütünü ve ayrı ayrı parçaları fark edebilecektir. Zihinde izlenim bırakan “nesne nedir?”, “nelerden oluşmaktadır?”, “nesneye uyum sağlayacak erdem hangisidir?” gibi sorular sorularak dünyayı anlamlandırmaya çabalamak izlenimi de anlamlandırmayı sağlayacaktır. İnsanın nesne hakkında yorumu şu şekilde olmalıdır: Her nesne bir yandan tanrıdan gelirken diğer yandan kaderden gelir. Benim soyumdan olan, akrabamdan, doğaya uygun olanın ne olduğunu bilmeyenden gelir. O halde ona nazik ve adil davranmak gerekmektedir. Ne iyi ne kötü olan farksızlara ise değerlerine göre davranmak gerekmektedir (*Med.* III. 11).

Her insan diğer varlıklar gibi doğaya uygun davranmaktan memnuniyet duyar. Yanlış ve şüphe duyduğu izlenimleri onaylamadığı ve gücünün yettiğiyle yetindiği sürece doğru yolda ilerlemiş olur. İnsan bitkiler gibi doğanın bir parçasıdır. Bitkilerin doğası duygusuz, akıldan yoksun ve engellenebilirken insanın doğası engellenemeyen, akıl sahibi ve adil bir doğanın parçasıdır (*Med.* VIII. 7). O halde insanın yanlış izlenime dair bilgi edinmesi gerekmektedir. Bu sayede neye karşı onay vermesi gerektiği, neye onay vermemesi gerektiğinin bilgisine ulaşacaktır.

İnsan, dürtüsü (*hormē*) vasıtasıyla izlenim yaratan her şeyin nedenlerini, maddesini ve amacını inceleyebilir (*Med.* XII. 18). Dürtüler insanın ruhunun (*psykhē*) bir parçasıdır ve ruha hiçbir kötülük giremez. Çünkü ruhun dinginliğini, huzurunu korumaya gücü yeter ve ruh, acı gibi kötülükleri yok sayabilir (*Med.* VIII. 28). O halde insanda olumsuz duygulara neden olan yanlış izlenimlerden arınmak ve onları iyi yönde anlamlandırmak için ruhun dürtüleri yardımcı bir unsurdur. Ruh kişiye kavrayıcı izlenim (*phantasia katalēptikē*) ile kavrayıcı olmayan izlenim (*phantasia akatalēptikē*) arasındaki farkı gösterebilir ve yanlış izlenimden kaynaklanan acıyı ve kötülükleri yok edebilir. Ruhun onay vermesi gereken doğruya, yani kavrayıcı izlenime ruhun göstermiş olduğu ışıkla ulaşan kişi bu sayede akla uygun bir davranışta bulunabilecektir. Örneğin ölüm hakkında şu yargıları öğrenmek gerekmektedir: Ölüm bize bağlı değilken “ruhumu bütün kötülüklerden, arzulardan, huzursuzluklardan korumak bana bağlıdır” (*Med.* VIII. 29). Ölüm hakkında vermiş olduğumuz kanaati ortadan kaldırırsak, ölümün kötü veya korkunç olduğu kanaati de ortadan kalkar, onun kötü ve korkunç olduğu kanaati ortadan kalkarsa, kötülüğün ve korkunçluğun vermiş olduğu zarar da ortadan kalkar (*Med.* IV. 7). Bu yüzden ölüme karşı olumsuz düşünceleri ortadan kaldırırsak ölümün bizi mutsuz etmesi mümkün olmayacaktır. Çünkü insan en çok hangi izlenimle meşgul oluyorsa olayla karşılaştığında zihninde ilk olarak o izlenim canlanacaktır. Çünkü ruhu dolduran şeyler izlenimlerdir. O halde zihindeki izlenimleri iyileştirmek insanın zihnini de iyileştirecektir (*Med.* V. 16). Öğretilerin değişmesi için onlarla uyumlu izlenimlerin değişmesi gerekmektedir. İnsanın izlenimleri şekillendirmeye ve değiştirmeye gücü vardır. O halde izlenimlerine yön veren öğretilerine de yön verebilir.

Epiktetos'ta da olduğu gibi Marcus Aurelius'da da izlenimleri iyi kullanmak ve iyi yönde davranmak için izlenimleri doğaya uygun kullanmanın, iyi-kötü ve farksızların ne olduğunun ve hangilerinin tercihini konusu olduğunu bilmek gerekmektedir. Bundan dolayı çalışmanın devamında bu soruların cevapları aranacaktır. Bu sayede ölüm düşüncesi, izlenime dair verilen yargıların özelliği ve ölüme karşı nasıl davranılması gerektiği açıklanabilecek; ölümün doğaya uygun olup olmadığı incelenecek ve ölümün iyi mi kötü mü yoksa farksız mı olduğu sorusunun cevabı verilebilecektir.

2.3. İyi, Kötü ve Farksız

Zenon'a göre varolanların bazıları iyi, bazıları kötü, bazıları da farksızdır (Molacı, 2021b: 71). Aurelius'un eserinde geçen iyiler; nezaket (*hēmerotēs*), dürüstlük (*pisteōs*), sadelik (*apheleia*), kendine yeterlik (*autarkeia*), aklıbaşındalık (*phronēsis*), ölçülülük (*sōphrosynē*), özgürlük (*eleutheria*), adalet (*dikaiosynē*), cesaret (*andreia*), iyi niyet (*eumeneia*), özdenetim (*enkrateia*) ve doğruluktur (*alētheia*) (*Med.* III. 11; V. 12; VII. 63; VIII. 1; VIII. 39; XII.15). İyilerin zıtları ise kötüdür ve bunlardan başka kötü bulunmamaktadır (*Med.* VIII. 1). İyilerin hepsi erdem değildir, fakat tüm erdemler iyidir ve aynı durum kötülük için de geçerlidir:

Aklıbaşındalık, ölçülülük <ayrıca adalet> ve cesaret <ayrıca yüce gönüllülük, ruhsal kuvvet ve dayanıklılık> birer erdemdir; sevinç, neşe, cüret ve rıza gibi şeyler erdem değildir [...] Kötülerden bazıları erdemsizliktir, bazıları da değildir. Akılsızlık, adaletsizlik, korkaklık, alçaklık ve güçsüzlük erdemsizliktir; acı ve korku gibi şeyler ise erdemsizlik değildir (Molacı, 2021b: 71-72).

İyilik ve kötülük yalnızca insan iradesine bağlıdır (*Med.* VI. 41). Bundan dolayı erdemli olup olmamak konusunda irade bir belirleyicidir. Marcus Aurelius farksızları ise şu şekilde tanımlamaktadır:

Gerçekten de ölüm ve yaşam, şöhret ve tanınmamışlık, acı ve zevk, zenginlik ve fakirlik, bunların hepsi hiçbir ayırım gözetmeksizin hem iyi hem de kötü insanların başına gelir. Çünkü bunlar ne onurlu ne de utanç vericidirler. Yani ne iyidirler ne de kötü (*Med.* II. 11).

İyilik ile kötülüğün sadece insanın hükümlerindedir. İnsanın başına gelen her şey farksızdır, dış dünya kötülüğü veya iyiliği barındırmamaktadır. Bu yüzden insan,

olayları iyi veya kötü şeklinde yorumlamaz, dinginliğini korur ise başına hiçbir kötülük gelmeyecek ve dış dünyada olup biten hiçbir şey insanı mutsuz edemeyecektir.

Aurelius bu konuda şu öğütleri vermektedir:

En mükemmel şekilde sürdür yaşamını, eğer ilgisi olmayan şeylere ilgisiz davranırsa, ruhunda mükemmel bir biçimde yaşayacak gücü bulur insan. Her şeyi ayrı ayrı ve bir bütün olarak incelerse, hiçbirinin bizde kendisi hakkında yargı oluşturamayacaklarını, bize kendilerinin gelmeyeceklerini, biz onlara dair yargılar vermedikçe kıpırtısız kalacaklarını, onları zihnimize bizzat kazıdığımızı unutmamalı. Zihinlerimize kazınsalar bile, dilediğimizde silmemiz mümkündür. Böyle şeylerle ilgilenmek için çok kısa bir süremiz kaldı, sonra yaşamımız sona erecek. Neden hoşnutsuzluk duyuyorsun ayrıca? Eğer doğaya uygunsa, bunlardan memnun ol ki senin için kolay olsun her şey. Eğer doğaya aykırıysa, doğanla neyin uyumlu olduğunu ara ve sana ün kazandırmasa bile ona doğru hızla ilerle. Çünkü kendine özgü iyiliği arayan herkese müsamaha gösterilir. (*Med.* XI. 16)

Stoa düşüncesinde kötülüğün kaynağının bilgisizlikten geldiğine dair vurgular sürekli karşımıza çıkmaktadır. Örneğin kötü davranışlarda bulunan kişilerin bu davranışlarda bulunma nedeni iyi ve kötünün hakkında bilgisiz olmalarıdır (*Med.* II. 1). Her insan eylemlerini yaparken kendi iyiliğini güderek hareket etmektedir fakat neyin iyi, neyi kötü olduğunun bilgisine sahip olmadığı için iyi bir yaşam sürdürememektedir. Bundan dolayı ölüm gibi konuların kendisi için iyi mi, yoksa kötü mü olduğunun bilgisine sahip olmayan kişi yanlış kanılara kapılarak mutsuz olmaktadır.

İyilik ve kötülük konusunda bilinmesi gereken en önemli noktalardan biri iyiliğin de kötülüğün de insanın seçimlerinden kaynaklanmasıdır. Bir insanın yapmış olduğu kötülük evrene veyahut bir başka insana zarar veremeyecek ancak kendisine zarar verecektir (*Med.* VIII. 55). Bir insanın yaptığı seçimle, bir başka insanın yaptığı seçim birbirinden bağımsızdır ve her insanın yönetici ilkesine aittir. Stoa bilgisi bu bilgilere sahiptir (*Med.* VIII. 56). Kötülük sadece insanın yargılarındadır ve dış dünyada kötülüğün varlığından bahsetmek mümkün olmayacaktır. Aurelius'un ifadesiyle "başına gelen kötü şeyler zihninin dışından gelmez. Bütün kötülükler ve zararlı şeyler orada, zihninin içindedir" (*Med.* IX. 42). Evrenin yöneticisi olan akıl kötülük yapmamaktadır çünkü bunun için sebebi yoktur (*Med.* VI. 1). O halde öncelikle iyilik ve kötülüğün zihnimizde olduğu gerçeğini kabullenmeli ve kötülükten arınmak için neyin iyi veya neyin kötü olduğunu öğrenip insan için iyi olanın bilgisine

sahip olmamız gerekmektedir. O halde Marcus Aurelius iyilik ve kötülük konusunda Epiktetos ile paralel görüşlere sahiptir. İnsan için kötülük dış dünyada değildir. Kötülük insanın düşünce ve yargılarındanadır. Yargıda bulunmayı bıraktığımız an her şey iyi olmaktadır. Başımıza felaketler gelse bile dinginliğimizi korumamız gerekmektedir.

Marcus Aurelius kötülük yapanlara takınılması gereken tavır hakkında on adet öğüt vermektedir. Öğütlerden ilki, evrende her şeyin birbiri için yaratılmış olduğunu akıldan çıkarmamaktır. O halde iyilik veya kötülük yapan insanları koruyup kollamalı ve onları kötülükten caydırmalıyız. İkinci öğüt, eylemde bulunan kişilerin düşüncelerinin kendilerini hangi eyleme yapmaya yönelttiğini ve kendilerinden ne kadar emin olduklarını değerlendirmenin gerekli olmasıdır. Üçüncü öğüt eğer yanlış eylemde bulunan birileri varsa bunun onların elinde olmadığı ve yanlışın bilgisizliklerinden kaynaklandığının unutulmamasıdır. Dördüncü öğütte Aurelius, unutmamalı ki diğerleri kadar sende yanlış yapmaya meyillisin; diğerlerinden farklı olmadığını unutma diye öğüt vermektedir. Beşinci öğüt kötü bir eylemde bulunduğunu düşündüğün insanın hangi niyetle eylediğini bilmeden hüküm vermemek gerektiği üzerinedir. Aurelius altıncı öğütünde öfkelenildiğinde, ölümlü bir varlık olduğunu hatırla demektedir. Yedinci öğüt insanların eylemlerinin değil, bizim bu eylemler hakkında verdiğimiz yargıların tedirgin edici olduğu yönündedir. Yapmamız gereken başkalarının davranışlarının zarar vermesine izin vermemektir. Sekizinci öğüt insana zarar veren, üzen ve öfkeliendirenin şeyler değil, olumsuz duygular olduğudur. Dokuzuncu öğütte Aurelius bize karşı yapılan kötülükler karşısında iyilik yapmayı sürdürmemiz gerektiğini söylemektedir. Çünkü kötülük yapan kişinin sadece kendine zarar verdiği açıktır. Onuncu ve son öğüt de ise kötülerin kötülük yapmamasını dilemenin delilik olduğu belirtilmektedir; çünkü bunu istemek Aurelius'a göre olanaksızdır (*Med. XI. 18*).

Stoa etiğine göre erdem öğretilbilir bir şeydir, bu düşünce karşımıza Khryssippos, Kleantes, Poseidonios ve Hekaton gibi Stoa düşünürlerinin eserlerinde çıkmaktadır (DL VII. 91). İnsan bazen dış koşullardan dolayı, bazen de çevresinde bulunan insanlardan dolayı erdemli bir hayat sürme yolunda engellerle

karşılaşmaktadır (DL VII. 89). Aurelius'a göre akıl yürütme ve doğru ile yanlış birbirinden ayırma yetenekleri koşullarla ilgidir (*Med.* VI. 50). Bundan dolayı doğuştan sahip olmadığı özelliklere bağlı kalıp erdem yolundan uzaklaşmak yerine doğuştan sahip olunan özelliklerini geliştirmeye çalışan insan erdemli bir yaşam sürme yolunda en önemli adımı atmış olacaktır (*Med.* V. 5).

Marcus Aurelius, erdemi insanların duygularında değil, eylemlerinde görür bundan dolayı teorik alanın bilgisi tek başına anlamlı değildir (*Med.* IX. 16). İnsanın erdemli olabilmesi için teori bilgisini pratik alanda uygulaması gerekmektedir.

Marcus Aurelius, Epiktetos ve Stoa felsefesinde olduğu gibi erdemli bir yaşam sürmenin ilk koşulu olarak iyi ve kötünün bilgisine sahip olmayı dile getirir. O halde insanın neyin iyi, neyin kötü olduğunun bilgisine sahip olması için neyin bize bağlı kılındığını, neyin bize bağlı kılınmadığını bilmesi gerekmektedir. İnsana bağlı kılınan tek şey ise akıl veyahut ruhun etkinlikleridir. Ruhun etkinliklerini bilmek insana bağlı olanın ne olduğunu bilmek anlamına gelecektir. Bu sayede insan ölümün iyi mi, kötü mü yoksa farksız mı olduğunu bilecek ve ölüme karşı takınacağı tavrın ne olduğunu anlayacaktır.

2.4. Ruhun Etkinlikleri

Marcus Aurelius felsefesinde ruhun üç etkinliği bulunmaktadır. Etkinlikler, insanların kendi eylemleri üzerine oluşturduğu düşünceler ve diğer kişilerle olan etkileşiminden doğan ilişkilerini belirlemektedir. Üç etkinlik şunlardır: Yargı (*hypolēpsis*), iştah (*oreksis*) ve dürtü (*horme*). Etkinlikler aynı zamanda gerçekliğin üç alanına karşılık gelmektedir. Bu üç alan ise yargılama yetisi, evrensel doğa ve insan doğasıdır. Yargının gerçeklik alanındaki karşılığı yargılama yetisi, iştahın gerçeklik alanındaki karşılığı evrensel doğa, dürtünün gerçeklik alanındaki karşılığı ise insan doğasıdır (Hadot, 2021: 87). Marcus Aurelius'un eserinde bu üç etkinlik şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: İnsanın bize bağlı olmayanlara karşı dinginlik (*ataraksia*) göstermesi ve bize bağlı olanlara adaletli (*dikaiotēs*) davranışı; yani toplumun yararına olan dürtüler ve eylemler, doğasına uygun olandır (*Med.* IX. 31). Bize bağlı olmayan nedenlere karşı dinginlik iştah etkinliğine karşılık gelmekteyken, bize bağlı olan

eylemlere karşı adaletli davranmak ise dürtü etkinliğine karşılık gelmektedir. O halde insan evrensel doğadan kaynaklanan nedenlere karşı dingin kalmalı, kendi doğasından kaynaklanan olaylara karşı ise adaletli olmalıdır. Lakin bazı durumlarda iştah etkinliği ile dürtü etkinliği verilen kararlarda çatışabilmektedir. Örneğin dürtüler iştahın önüne geçecek ve bize bağlı olmayanlara karşı iştah duyulmasına neden olacaktır. Eğer ki insan kaderinin getirdiklerine karşı gelir, kaderin getirdiklerinden farklı bir yaşam sürmeye çalışırsa mutsuz bir yaşam sürecektir. Bundan dolayı insan dürtüler ile iştahlar arasındaki bağı fark etmeli ve dürtülerini iştahlarına uygun hale getirmelidir. Evrensel doğa tanrısal öngörü tarafından yönetilmektedir, o halde evrensel doğanın nedenleri tanrısal öngörüden kaynaklanmaktadır. Ek olarak insan doğasının kaynağı olan akıl insana tanrı tarafından verilmiştir ve insanda bulunan tanrısal kudret (*daimon*) insan doğasının evrensel doğayla bağı kurmaktadır. O halde insan doğası ile evrensel doğa arasındaki bağı, insanın dış nedenlerden kaynaklanan olaylara karşı nasıl davranması gerektiğini göstermektedir. İştah ile dürtü arasındaki bağı da buradan kaynaklanmaktadır. Aurelius bu konuyu şu şekilde dile getirir: “Düşünebilen bir canlı için doğaya göre davranmak da, akla göre davranmak da aynı eylemdir” (*Med.* VII. 11). O halde şu iki konuyu asla unutmamak gerekmektedir: İnsan evrensel doğaya aykırı hiçbir şeyle karşılaşmaz ve tanrısal kudrete aykırı davranmamak bize bağlı olanıdır, çünkü aykırı davranmaya insanı hiç kimse zorlayamaz (*Med.* V. 10). Aurelius da tıpkı Epiktetos gibi (*Epict. Diss.* I. 1) bize bağlı olanlara karşı özgür olduğumuzu ve bu özgürlüğü kimsenin elimizden alamayacağını düşünür. Ayrıca doğaya uygun davranmak kavramının kapsamı hem evrensel doğaya uygun davranmayı hem de kendi doğamıza uygun davranmayı içerir (*Med.* VII. 11).

Aurelius, evrensel doğa ile insanın kaderinin uyumunu anlatırken inşaat ustalarının, kare taşların duvar ya da piramit yapımına uygun olduğunu söylemelerini örnek gösterir. Nasıl ki kare taşlar bir araya gelerek bir uyum içinde duvara dönüşüyorlarsa, kader de tüm nedenlerin bir araya gelerek oluşturduğu tek bir nedendir. Bundan dolayı insanın başına gelen her şeye rıza göstermesi gerekmektedir. Eğer ki bir nedeni bile ortadan kaldırılsa evrenin kusursuzluğuna zarar verilmiş olacaktır (*Med.* V. 8). Bu yüzden dürtüleri iştaha uygun hale getirmek gerekmektedir. Çünkü tanrılar tarafından yönetilen kusursuz evren içinde insanın başına gelen her olay

temelde kusursuzluğun bir parçasıdır. Eğer insan evrensel doğanın düzenine karşı gelip değiştirmeye çalışırsa evrenin düzenine zarar vermiş olacaktır. Metin içinde geçen “evrenin tüm bedenlerden oluşmuş tek bir beden olduğu” cümlesi evrenin doğası hakkında bir ipucu vermektedir. Aurelius, evreni, tek bir akla ve tek bir iradeye sahip bir bütün olarak değerlendirir:

Evrenin düzenini, yalnız bir maddeyi ve yalnız bir ruhu içinde bulunduran bir canlı gibi düşün; varolan her şeyin bu tek canlının idrakinden, tek bir dürtüyle gerçekleştiğini, her şeyin bir araya getirilip iplikler gibi eğrilip bükülerek her şeyin varlık nedenini oluşturduğunu düşün (*Med. IV. 40*).

İnsan doğası, evrenin doğasının bir parçasıdır. Bu yüzden evrenin doğası için uyumlu olan her şey insan doğası için de uyumludur. Doğada gerçekleşen tüm olaylar insan için ne geç ne de erken gerçekleşecektir. Her şey doğadan geldiği gibi, doğada varolup ve doğaya geri dönecektir (*Med. IV. 23*). Bundan dolayı insan için en doğru olan şunları yapmaktır: “Yalnızca başına gelenleri ve yazgının biçtiklerini sev. Senin için bundan daha uygun bir şey var mı?” (*Med. VII. 57*). Yazgı, yani kader ise Aurelius’ta şu şekilde tanımlanmaktadır: “Başına gelen her şey, daha en başından senin için tasarlanmıştır; kader, senin varlığını ve başına gelecekleri birlikte eğirip dokumuştur” (*Med. X. 5*). İnsanın kaderi evrensel perspektifteki kaderin bir parçasıdır. Bundan dolayı kendi kaderini belirlemede özgür olan kişi kararlarını parçası olduğu evrensel kadere göre uygun şekilde verirse doğaya uygun davranmış olacaktır.

Aurelius, insanın özgürlük alanını açıklamak için Khryssippos’un kullandığı silindir analogisini kullanmaktadır. Cicero’nun *Kader Üzerine* eserinde Khryssippos’a atfettiği silindir analogisi şu şekildedir:

‘O halde’, diyor, ‘nasıl ki silindiri iten biri ona hareket ilkesi vermekle birlikte dönme hareketini vermiş olmazsa, mevcut izlenim (*visum*) de aynı baskıyı uygulayacak ve adeta zihne kendi izini kazıyacaktır, buna karşın onay (*adsensio*) da yetkimiz dahilinde olacaktır, silindirle ilgili olarak da söylendiği gibi dışarıdan itimin ardından, devamında kendi kuvveti ve doğasına uygun olarak hareket ettirilecektir’ (*Cic. Fat. 43*).

Aurelius, silindir analogisini insan aklının izni olmadan dış engellerin insana zarar veremeyeceğini ifade etmek için kullanmaktadır. Bir silindirde kendi yapısından dolayı her yerde dönme yetisi bulunmamaktadır. Lakin akıl, doğası ve isteği gereği dilediği gibi ilerlemekte özgürdür. İnsanın bedeni engellere tabi olmasına rağmen aklın

onayı olmadan insana zarar veremez (*Med. X. 33*). Demek oluyor ki insanın özgürlük alanı bedeninde değil aklındadır. Lakin bedeninin sınırlı olması aklının özgürlüğüne engel değildir. Bundan dolayı herhangi bir hastalık veya bedene tehdit olarak görülenler insanın özgürlüğüne engel olamaz. İnsanın görevi, doğanın ne istediğini görmek ve bundan zarar görmeyecekse istenileni yapmaktır. Doğanın isteklerini inceleyip [bu istekleri] zararlı olmadıkça kabul etmek gerekmektedir. Bu kurala uyan kimsenin kaygılanacağı başka hiçbir şey olmayacaktır (*Med. X. 2*).

Daha önce bahsetmiş olduğumuz, evrenin yönetici ilkesinden kaynaklananlar ve ilkelerin yan ürünleri konusu, iştah etkinliğini iyi şekilde idrak etmek için değerlidir. “Her şey ya yönetici evrenin yönetici ilkesinden gelir ya da onun bir sonucudur” (*Med. VI. 36*). İnsanların kötülük olarak gördüğü doğal kötülükler, kutsal ilkelerin yan ürünüdür. Bundan dolayı, doğal kötülük olarak görülen şeylerin kutsal ilkelerin yan ürünü olduğunu bilmek gerekir ve asıl kaynağa yönelip yanılığın ortadan kaldırmak gereklidir. Evrensel doğa tarafından insanın başına gelenler, eksiklik veya kötülük olarak görülebilir, lakin teker teker olaylar değil bütün incelendiğinde evrenin nasıl bir uyum içinde yönetildiği ortaya çıkar. Aurelius’a göre tanrılar tarafından başımıza getirilen olaylar daima bizim için en iyisidir. Çünkü bize zarar vermeleri için hiçbir neden yoktur ve kötülük yapmaları ne onlara ne de evrene bir yarar sağlamaz. Bundan dolayı evrensel doğa tarafından başımıza gelenlere şükretmemiz gerekir (*Med. VI. 44*). İnsanın doğal kötülük olarak gördüğü veya evrensel doğa tarafından başına gelenleri kabul etmemesinin asıl nedeni, evrenin yönetici ilkesinden kaynaklanan eylemlerin yan ürünlerini düşünmeleridir. Örneğin deprem, volkanik faaliyetler, hayvanların vahşi davranışları gibi çirkin görülen olaylar temelde evrenin kusursuz yapısına hizmet etmektedir. İnsanlar olayları bütünsel olarak değerlendirmek yerine depremin veya volkanın yıkıcı yanını gördükleri için evrensel doğada kötülük olabileceğini düşünmektedirler. Depreme karşı geliştirilen izlenim yanıtıcı olmaktadır. O halde iştah etkinliğini en iyi şekilde kullanabilmek için izlenimleri teker teker olaylara değil, evrenin bütünsel yapısına yönlendirmemiz gerekmektedir.

Aurelius’un uyulması gereken kuralları yazmış olduğu bölümdeki kurallardan ilki olan, zamanın koşullarına razı gelmek iştah etkinliğine, diğer insanlara adil

davranmak dürtü etkinliğine ve kavramakta zorluk çektiği izlenimlerin zihne sızmasını engellemek ise yargıya karşılık gelmektedir (*Med.* VII. 54). Bu bölümde yargı etkinliğinin alanının sınırları izlenimleri doğru kullanabilmek olarak belirlenmiştir. Ayrıca zamanın koşullarına razı gelmeyi öğütleyerek kaderimize rıza göstermenin ve diğer insanlara adil davranmamızı öğütleyerek diğer yurttaşlara karşı beslenen sorumlukların öneminden söz etmiştir.

Marcus Aurelius felsefesinde amaç erdemli bir yaşam sürmektir. Aurelius'un felsefesi üç yaşam kuralı vasıtasıyla şu erdemleri ortaya koyar: Yargının sağlamlığı, insan sevgisi ve tanrılara sadık kalma yetisi (*Med.* III. 9). Veya doğruluk (*alētheia*), adalet (*dikaiosynē*) ve ölçülülük (*sōphrosynē*) (*Med.* XII. 15). Hadot'a göre, Aurelius'un düşüncesinde rıza disiplini "doğruluk" erdeminin, iştah disiplini "ölçülülük" erdeminin, eylem disiplini ise "adalet" erdeminin karşılığıdır (Hadot, 2021: 352).

Adalet, doğruluk ve ölçülülük erdemlerinin açıklandığı metnin ilk kısmında Aurelius adalet erdemi, yani eylem disiplininden söz etmektedir ve insanın adaletsizlik yapmasının günah olduğunu dile getirmektedir. Çünkü insanlar birbirleri için yaratılmıştır, insanın görevi öteki insanlara iyi davranmak ve haksızlık yapmamaktır. İkinci kısım doğruluk erdemine, yani rıza disiplinine denk gelmektedir. Bu bölümde bir diğer günah olarak yalandan bahsedilmektedir. Yalanın günah olma nedeni, yalan söyleyen kişinin her şeyin ilk nedeni olan hakikate aykırı davranmasıdır. Bundan dolayı isteyerek yalan söyleyen biri tanrılara saygısızca davranmıştır. Bilmeyerek yalan söyleyenler ise doğaya aykırı davrandıklarından dolayı onlar da bilerek yalan söyleyenler gibi tanrılara saygısız davranmışlardır. Doğruluğun karşısında tavır alan insanlar doğanın uyumuna zarar verip doğanın kendisine sunduğu nimetlerden uzaklaşmıştır. Metnin son bölümü ise ölçülülük erdemine ve iştah disiplinine denk gelmektedir. Bu bölümde bahsedilen günah haz peşinde koşmak ve acılardan kaçınmaktır. Günah işleyen kişinin hazları ve acıları, iyiler ve kötüler arasındaki farkı ayırmadan pay eden evrensel doğayı suçlaması muhtemeldir. Acıya karşı korku besleyenler kader tarafından başına gelenlere de korku besleyecek, haz peşinde koşanlar ise adaletsiz davranmaktan rahatsızlık duymayacaklardır. Her iki durum da

insanın tanrıya karşı yapmış olduğu bir saygısızlıktır. Evrensel doğa için acı, zevk, ölüm ve yaşam ne iyi ne de kötüdür. Bundan dolayı doğaya uygun yaşamak isteyen insan ne iyi ne de kötü olan farksızlara ne yönelmeli ne de onlardan kaçınmalıdır (*Med.* IX. 1). Adaletsiz davranmaya neden olacak olan haz, öz denetim (*enkrateia*) erdemine karşıt olduğu için kötüdür. Bundan dolayı hazzın yerine alması gereken öz denetim insanı hazdan kurtarabilecektir (*Med.* VIII. 39).

Aurelius, insanın bedensel duygularının yönetici ilke tarafından sınırlanması gerektiğini söyler. Lakin beden ile zihin arasında doğal bir bağ bulunmasından dolayı bedensel duygularımız zihnimizde yer edinebilir. Bu durumu engellemeye çalışılmamalı ve bu duygular hakkında iyi veya kötü diye de yorum yapmamalıdır (*Med.* V. 26).

Epiktetos bölümünde de gördüğümüz gibi Stoacılar tüm duyguları reddetmezler. Bilgenin hissettiği üç adet hoş duygulanım (*eupatheia*) bulunmaktadır: Sevinç (*khara*), ihtiyat (*eulabeia*) ve rıza (*boulēsis*). Sevinç akla uygunluğundan dolayı hazza (*hēdonē*) karşıttır, ihtiyat sevinç gibi akla uygundur ve korkuya (*phobos*) karşıttır. Rıza ise akla uygun olduğu için arzuya (*eutymia*) karşıttır (DL VII. 112-116). O halde sevince ulaşmak için ilk olarak hazlarımızı dindirmemiz gerekmektedir. Aurelius'a göre haz, bir erdem olan irade ile bağdaşmamaktadır (*Med.* VIII. 39). Çünkü, "Hiçbir koşula bağlı olmadan, içgüdüsel olarak yapılan bir eylem, akıllı bir canlı için kötüdür." (*Med.* VIII. 41) ve haz peşinde koşan birisi de adaletsizlikten kaçınmayacaktır, bu da şüphesiz tanrılara saygısızlıktır. Erdemli bir yaşam sürüp sevinç duymak isteyen kişi tıpkı evrensel doğa gibi hazza kayıtsız kalmalı ve eşit mesafede durmalıdır (*Med.* IX. 1). O halde bilge ne haz peşinde koşar ne de hazdan sakınır. İkinci olarak insanın ihtiyatlı olabilmesi için korkularından kurtulması gerekmektedir. Yönetici ilkenin kendi kendisini korkutması mümkün değildir ve herhangi bir şey onu korkutsa bile yönetici ilke bu korkudan etkilenmemektedir. İnsanın zayıf yönü olan beden acı duyabilir veya kaygılanabilir, lakin ruh bundan etkilenmeyecektir. Yönetici ilke kendisi izin vermediği sürece hiçbir şeye ihtiyaç duymaz, kaygılanmaz ve engellenemez (*Med.* VII. 16). O halde insan korkularına izin verdiği sürece ruh korkulardan etkilenmeyecektir. Kişi korkuların kaynağını bulup

onlardan kurtulursa ihtiyatlı bir yaşam sürecektir. Düşünüre göre korkuların nedeni doğal olana göre davranmamaktır (*Med.* XI. 20). Bu durumda korkularımızdan arınmak için doğaya uygun yaşamak gerekmektedir. Son olarak rıza duyabilmek için iştahımız vasıtasıyla evrensel doğanın akli ile kurgulanmış olan kaderimize rıza göstermemiz gerekmektedir. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi insan kaderine rıza gösterir ve iştahını doğayla uygun hale getirirse dingin bir yaşam sürebilir. İnsanların hayal kırıklıklarının en büyük nedeni evrensel doğaya aykırı davranışlarıdır. Bize bağlı olmayanlara karşı yönelmemiz ve onlara karşı iştah duymamız başarısızlığa sebep olacaktır ve insan kaderine karşı isyan edecektir. Lakin bize bağlı olmayanlara iştah duymak yerine iştahımızı bize bağlı olanlara karşı kullanırsak kaderimize rıza gösterip dingin bir yaşantıya sahip olabiliriz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi tutkuların nedeni doğaya uygun olmayan yargılara insanın onay vermesidir. O halde tutkuların arınmak için doğaya aykırı olan yargıları düzeltmek ve onları doğaya uygun hale getirmek gerekmektedir. Örneğin ölümün doğaya uygun olup olmadığını algılayabilmek için öncelikle ölüm olgusunu analiz etmek gerekmektedir. Aurelius bu analizi şu şekilde yapmaktadır:

Ölüm nedir peki? Birisi ölüm olgusunu yalnızca kendi içinde değerlendirip inceleyecek olursa, onunla ilişkili bütün kaygılar ortadan kaybolur, ölümün doğanın işinden başka bir şey olmadığı anlaşılır. Eğer doğanın işi birini ürkütüyorsa, o kişi çocuktur. Ölüm sadece doğanın işidir ve hiç kuşkusuz doğayla uyumludur. Bir insan hangi parçasıyla ve nasıl tanrıya temas eder, o esnada bu parçanın nasıl bir özelliği vardır? (*Med.* II. 12).

Üç etkinliğin en iyi şekilde kullanılması için yapması gerekenler ise şu şekildedir: İlk olarak verilen yargı kavrayıcı (*katalēptikē*) olmalı, eylemler ortak fayda sağlamlı ve son olarak bize bağlı olmadan gerçekleşen olaylara memnuniyet duyulmalıdır. Erdemli yaşam sürmek isteyen kişi eğer ki bu gereklilikleri yerine getirirse içinde bulunduğu andan memnun olabilecektir (*Med.* IX. 6). O halde kişi, yargı etkinliği konusunda yargılarında kavrayıcı olmalı, dürtülerini ortak fayda için kullanmalı ve evrensel doğadan kaynaklanan olaylara karşı memnuniyet hissetmelidir. Düşünüre göre her varlık, şunları uyguladıkça kendi doğasına uygun yaşamaktan hoşnutluk duyacaktır: İlk olarak akıl sahibi varlığın yanlış veya açık olmayan izlenimlere onay vermemesi gerekir, bu durum yargı etkinliğine karşılık gelmektedir.

Sonrasında dürtülerini insanlığın yararı için yönlendirmeli ve isteklerini bize bağlı olanların sınırları içinde tutmalıdır, bu durum insan doğasına yani dürtüye karşılık gelmektedir. Son olarak evrensel doğanın kendisi için ayırdığı her şeye karşı memnuniyet duymalıdır, bu durum ise iştah etkinliğine karşılık gelmektedir (*Med. VIII. 7*). Buna karşın çabamızı şunlara yöneltmemiz gerekmektedir: İlk olarak, düşünce bakımından adalete, davranış bakımından ortak yarara yönelmeliyiz. İkinci olarak sözde yalan söylememeye yönelmeliyiz. Son olarak her şey doğa için gereklidir ve ortak bir kaynaktan gelir düşüncesini kabul etmeliyiz (*Med. IV. 33*). Uyulması gereken kuralları yazmış olduğu bir diğer bölümde ise izlenimlerin silinmesi, içgüdülerinin insanı yönlendirmesine izin verilmemesi, zamanın koşullarına göre hareket edilmesi, insanın kendi başına gelenleri ya da başkalarının başına gelenleri kabullenmesi, varolanları maddi ve nedensel olarak araştırması, bu hayattaki son dakikalarını hayal etmesi ve son olarak yapılan hataları takip etmesi gerektiği vurgulanmaktadır (*Med. VII. 29*).

Marcus Aurelius, üç etkinlikten söz ederken Epiktetos'a ek olarak etkinliklerin şimdiki zamana ait olduğunu vurgulamıştır. Şimdiki zamanın sınırlarını, nesnel ve kavrayıcı izlenime değer yargılarını katmayı reddederek sadece somut olgulara bağlı kalma koşulu üzerinden belirlemiştir (Hadot, 2021: 211-212). Bu düşünceyi en belirgin olarak gördüğümüz bölümde yaşamı bir bütün olarak değerlendirmek ve endişelenmemek öğütlenmektedir. Yaşantımızdaki sıkıntıların kaynağı, geçmişte yaşanmış olaylar veya gelecekte yaşanacak olaylarda değil, şu an onlara ilişkin vermiş olduğumuz yargılardadır (*Med. VIII. 36*). İlk olarak yapmamız gereken şey, geçmişe ve geleceğe karşı sıkıntılara neden olan izlenimlerden kurtulmak ve sadece kavrayıcı izlenimlerden hareket ederek yargıya ulaşmaktır. Geçmişte bize ait olmayan birini kaybetmiş olmanın üzüntüsü veya gelecekte bize ait olmayan birinin ölümünü düşünüp endişelenmenin nedeni ne geçmiş ne de geleceğin kendisidir. Endişelenmenin temel nedeni bize bağlı olmayan bir olaya karşı bağlılık beslemiş olmamızdır. Eğer ki o kişinin bize ait olmadığına bilgisine sahip olursak endişe de ortadan kalkacaktır. Endişeden kurtulmak için kanaati ortadan kaldırmak yeterlidir. Çünkü kötülüğe uğradım düşüncesi ortadan kalkarsa ortada kötülük kalmayacaktır (*Med. IV. 7*). Yargı

etkinliğini iyileştirmek geçmiş ve geleceğe karşı beslediğimiz endişelerden kurtulmak anlamına gelecektir.

Aurelius'a göre farkında olunması gereken asıl mesele ne geçmişin ne de geleceğin bize ait olmadığıdır. İnsan sadece şimdiki sahiptir ve şimdiki zamandan başka hiçbir şeyi kaybedemez (*Med. II. 14*). İnsan dürtülerini sadece şimdiki zaman üzerine yönlendirir, geçmişe veya geleceğe dair isteklerde bulunmaz ise hayal kırıklığına uğramayacaktır. Bu yüzden bir gün öleceğini düşünüp gelecekte yaşayacağı zamanı kaybettiğini düşünen biri yanılığa düşmüş olacaktır. Çünkü zaman bize ait değildir biz sadece bize verilen zamanı, şimdiki zamanda en iyi şekilde kullanabiliriz. İnsanın özgürlük alanı şimdiki zamanla sınırlıdır. Eğer ki insan yönetici ilkeyi gelecek veya geçmişteki her şeyden ayırabilirse, yalnızca bize ait olan şimdiki zamanı yaşamayı seçerse hayatının geri kalanını dingin bir şekilde geçirebilecektir (*Med. XII. 3*).

2.5. Ölüm

Epiktetos kısmında da belirtmiş olduğumuz gibi ölüm düşüncesi insanların çoğunluğu için korkuya sebep olmaktadır. Bu korkunun nedeni ise ölümün insanın başına gelen bir kötülük olduğu düşüncesidir. Korkuya sahip olan insanın yaşantısı boyunca mutsuz olması ve acı çekmesi kaçınılmazdır. Bu durum ise insanın erdemli bir yaşam sürmesi önünde büyük bir engeldir. Cicero'nun duygusal rahatsızlık olarak adlandırdığı tutkuların olan korkunun asli nedeni yargı ve algıdır (*Cic. Tusc. 4. 14*). O halde ölüme dair yargılar çözümlenip algılar düzeltilirse bireyin ölüme karşı beslediği tutkuların olan korkuya bir çözüm yolu bulunacaktır. Korkunun asli nedeni insanın gelecekte başına kötülük geleceği yargısıdır. Bu yargılar ölümün kötülük olarak görülmesine ve korku duyulmasına yol açmaktadır. O halde korkunun nedenlerine çözüm sağlamak ölüm hakkındaki yanlış yargılara çözüm sağlamak anlamına gelmektedir. Bu sayede korkunun ortadan kalkması sağlanacaktır. O halde ölüm düşüncesine açıklık getirmek için öncelikle ölümü tanımlayıp ardından ölüm korkusuna dair çözümler sunmak gerekmektedir. Bu sayede insan ölümle ilgili tüm kaygılarından kurtulacak, ölümün doğanın işleyişinin bir parçası olduğunu görecektir (*Med. II. 12*).

O halde ilk olarak ölümü tanımlamak gerekmektedir. Aurelius ölümü *Kendime Düşünceler* eserinde şu şekilde tanımlar:

Ölüme tepeden bakma, hatta onu sevecenlikle karşıla, çünkü doğanın isteğidir ölüm. Çünkü gençlik ve yaşlılık, büyüme ve olgunlaşma, dişlerin yenilenmesi, sakalın çıkması, saçlara ak düşmesi gibi; dölleme, hamilelik ve doğum gibi, yaşamın her dönemindeki doğal işleyiş gibi, yaşamın her evresindeki fiziksel değişimler gibidir çözülmemiz. Bu yüzden ölüme karşı kaba hesaplarla, saldırganca, hor görerek yaklaşmak, düşünebilen insana göre değildir, yaşamın olağan işleyişine uygun bir şey olarak beklemeli ölümü. Eşinin karnındaki bebeğinin çıkmasını nasıl bekliyorsan, aciz ruhunun beden denen zardan kurtulacağı anı da öyle bekle (*Med. IX. 3*).

Nasıl ki doğum insan için doğal bir süreçse ölüm de insan için o kadar doğal bir süreçtir. İnsan doğar yaşar gelişir ve ölür. Bu süreç her insan için geçerlidir sadece bazıları çok kısa yaşar bazıları uzun yaşar. Nasıl ki yaşam süreci doğal ve kötü değilse ölüm de insanın yaşam sürecinde karşılaştığı bir kötülük değildir. Bu yüzden yaşam boyunca beklenen tüm olaylar nasıl beklendiyse ölüm de aynı şekilde beklenmelidir. “Yaşamının evrelerini, çocukluğunu, ergenliğini, erişkinliğini, yaşlılığını incele. Bunlardaki her değişim de ölümdür. Bunda korkulacak bir şey var mı” (*Med. IX. 21*)? O halde insan sürekli olarak ölümlerle yüz yüze gelmektedir. Geçmiş bir daha geri gelmeyecek olan insan her saniye bir önceki saniyenin ölümüne şahitlik etmektedir. Yaşam boyunca ölümlerle bu kadar iç içeyken son bir kez ölmek o kadar kötü olmayacaktır.

Ölüm korkusunun ilk nedeni ölümden sonra cezalandırılacağıımız düşüncesidir. Bu konuda Aurelius’un görüşleri şu şekildedir: Düşünürce göre, ruhlar ölümden sonra varlığını sürdürmeye devam ederlerse havada yer bulmaları sorun çıkaracaktır. İnsan bedenleri zamanla çözümlüp dönüştüğü gibi ruhlar da belli süre havada durduktan sonra çözümlüp ateşe dönüşmekte ve yaratıcı nedenlerine geri dönmektedirler. Bu sayede ruhların yer bulma sorunlarına çözüm bulunmuş olacaktır (*Med. IV. 21*). Bu görüşe Cicero şu şekilde değinmektedir; Stoacılar ruhun ölümden sonra uzun süre varlığını sürdürdüğünü savunmaktadırlar lakin bu süre sonsuz değildir (*Cic. Tusc. 1. 77*). Bir başka metinde ise Aurelius, Euripides’ten alıntı yaptığı metinde ruhun kaynağına döneceğini iddia eder: “Toprakten gelen toprağa, gökteki bir tohumdan filizlenen, göğe döner” (*Med. VII. 50*).

Topraktan oluşan beden bir süre sonra ayrışarak toprağa dönecekken, tanrılar tarafından insana hediye edilen ruh ise bir süre varlığını sürdürdükten sonra kaynağına geri dönecektir. Beden gibi ruhun geri dönüşü de evrenin içinde gerçekleşmektedir. Ruh ve beden her ne kadar ayrı kaynaklara dönüyor olsalar da kaynakları bu evrenin içindedir (*Med.* VIII. 18). Evrenin-doğanın maddesinin özünü bal mumuna benzeten düşünürün örneğini oyun hamuruna uyarlamak anlaşılması için daha uygun olacaktır. Nasıl ki çocuklar oyun hamuru ile yaptıkları şekilleri önce yapıp sonra farklı şekiller haline getiriyorsa evren de önce bir ata, sonra onu eritip yoğurarak bir ağaca, ondan sonra da insana çevirir; bu döngü sürekli olarak böyle sürer gider. Nasıl ki bir ağaç yapması, sonra onu parçalarına ayırması iyi veya kötü değilse, insanın bedeninin de çürüyüp başka bir varlığa dönüşmesi kötü değildir (*Med.* VII. 23). Bu durum dünyanın genç kalabilmesi için gereklidir (*Med.* VII. 25). Nasıl ki evren değişim dönüşüm içinde ise evrenin parçası olan insan da ölümden sonra dönüşecektir. Ölümden sonra gömülen insan toprağın içinde çözülecek ve başka bir varlığa dönüşecektir. Dönüştüğü şey de bir başka şeye dönüşecek ve bu sonsuz bir döngü halinde devam edecektir (*Med.* IX. 28). Görüldüğü gibi Marcus Aurelius, Epiktetos gibi insan için ölümden sonra bir yaşamın var olduğunu kabul etmez, lakin Aurelius göç fikrini bir seçenek olarak değerlendirmiştir: Eğer ki ölüm bir göç ise, orada da tanrılar olduğu için kötü olan bir durum yoktur (*Med.* III. 18). O halde ölüm göç olsa bile öte alemde ceza olmayacağından ötürü bu durum insan için kötü olmayacaktır. Düşünür ölümün göç olma ihtimaline başka bir metinde ise şu şekilde değinmektedir: “Ölüm üstüne: eğer atomlardan oluşmuşsak ölüm ayrışmadır; ama eğer canlı bir bütün oluşturuyorsak, tükeniş ve başka bir yere göçmektir” (*Med.* VII. 32) veyahut ölümden sonra canlılar ya evrenin ilk tohumlarına geri dönerler ya da atomlara ayrışırlar (*Med.* VI. 24). Lakin göç fikrinden ziyade dönüşüm-değişim fikri daha yoğun işlenmektedir. Nedenler ve maddeden bir araya gelen insan, madde ve neden hiçlikten yaratılmadığı için hiçliğe dönüşmeyecektir. Evrenin tüm parçaları gibi insanın parçaları da değişim dönüşüm geçirerek evrenin başka bir parçasına dönüşecektir. Bu döngü sürekli devr-i daim edecektir (*Med.* V. 13). Karşıt olduğu Epikouros okulunun aksine dünyayı atomlardan ziyade canlı bir bütün olarak kabul eden Aurelius’a göre ölüm tükeniş, dönüşüm, çözümlüm veyahut başka bir aleme göçtür. Ölüm tükeniş dönüşüm veyahut çözümlüm ise ölümden sonra yaşamdan söz etmek mümkün değildir, bundan dolayı ölümden

korkmak anlamsızdır. Eğer ki ölüm göç ise tanrıların yanına gidecek insan için ölüm insan için kötü olmayacaktır. Evreni yöneten aklın, yani tanrının kötülük yapması için bir sebebi bulunmamaktadır. Çünkü o, hiçbir şekilde kötülük barındırmaz ve hiçbir şeye zarar vermez (*Med.* VI. 1). O halde her iki seçenek için de ölümden korkmak, ölüm bir kötülük barındırmadığı için yanlış bir yargıdır.

İnsanların ölümden korkmasının nedenlerinden bir diğeri, insanların ölümden sonra duyularını yitireceğini veya duyularının değişeceğini düşünmeleridir. Fakat duyular yok olursa hiçbir kötülük hissedilmeyecek ve korkacak bir şeyimiz kalmayacaktır, nitekim “duyuların değişirse sen de başka bir tür canlı olursun ve yaşamın son bulmaz” (*Med.* VIII. 58). İnsan öldüğünde duyuya sahip olan bedenden kurtulduğu için artık ne acı ne de haz duyacaktır (*Med.* III. 3). O halde her iki koşulda da ölümden korkmak anlamsızdır.

Aurelius’a göre insan, izlenimini sunan her şeyin tanımını yapmalı ve o şeye karşılık gelen erdemi bulmalıdır (*Med.* III. 11). Ölüm izlenimine karşı korku besleyen kişi ölümü tanımladıktan sonra korkunun karşısında hangi erdem olduğunu bulmalıdır. Erdemlerden olan cesaret, neye karşı korku beslemenin, neye karşı korku beslememenin ve neye karşı ne korku ne de korkusuzluk beslemenin gerektiğinin bilgisidir (Molacı, 2021b: 72). O halde korkaklığın karşıtı olan erdem cesarettir. Cesaret erdemine sahip olan kişi ölümün korkulacak bir izlenim olmadığını görecektir ve ölüme karşı korku beslemeyecektir.

Stoacılar için hoş olmayan duygulanım olarak kabul edilen korkunun karşıtı hoş duygulanımlardan olan ihtiyattır (DL VII. 116). O halde insanın ihtiyatlı olabilmesi için korkularından kurtulması gerekmektedir. Yönetici ilkenin kendi kendisini korkutması mümkün değildir ve herhangi bir şey onu korkutsa bile yönetici ilke bu korkudan etkilenmemektedir. İnsanın zayıf yönü olan beden acı duyabilir veya kaygılanabilir, lakin ruh bundan etkilenmeyecektir. Yönetici ilke izin vermediği sürece hiçbir şeye ihtiyaç duymaz, kaygılanmaz ve engellenemezdir (*Med.* VII. 16). O halde insan korkularına izin vermediği sürece ruh korkulardan etkilenmeyecektir. Kişi korkuların kaynağını bulup onlardan kurtulursa ihtiyatlı bir yaşam sürecektir.

Düşünüre göre korkuların nedeni doğal olana göre davranmamaktır (*Med.* XI. 20). Bu durumda korkularımızdan arınmak için doğaya uygun yaşamamız gerekmektedir.

İnsanlar çoğu zaman ölüm düşüncesini tamamen zihninden çıkartıp sonsuz bir yaşam sahibi biri gibi yaşantısına devam ederler. Zamanlarını sanki hiç bitmeyecekmiş gibi boşa harcayıp gereksiz işler peşinde koşarlar. Bu durum hem Epiktetos'ta hem de Marcus Aurelius'da bir hata olarak değerlendirilir. Hayatı her anını ciddiye alarak sanki son anlanmış gibi yaşamak gerekir. Ancak o zaman tanrılar tarafından insanlara bahsedilmiş hayat en iyi şekilde yaşanmış olur. İnsan her anını son anlarıymış gibi yaşarsa yaşadığı her anın değerini bilir ve değersiz geçen bir anı bile olmaz. Sürekli olarak ölümün her an geleceğini kendine hatırlatan düşünür bu sayede erdemli biri olmak, doğaya uygun bir yaşam sürmek, tanrıların takdirini kazanmak için çabalamak gibi görevleri kendine hatırlatmıştır. Yaşamın son günü ve tek bir yaşantımız olduğu teması Aurelius'un eserinde özellikle ikinci kitapta sık sık değinilen bir temadır (*Med.* II. 4; II. 5; II. 11; II. 12; II. 14; II. 17). Ayrıca bu, diğer kitaplarda da sık sık geri dönülen bir tema olmuştur (*Med.* IV. 6; IV. 17; IV. 37; IV. 47; IV. 48; V. 33; VI. 47; VII. 22; VI. 56; VI. 69; VIII. 2; X. 34). Ayrıca sık sık kendine geçmişteki değerli insanların öldüklerini düşünerek ne kadar değerli ve önemli bir insan olursa bile bir gün ölüneceği ve bir gün tüm isimlerin unutulacağını hatırlatmaktadır. Bu hatırlatışta imparator oluşu da etkili olmalıdır, çünkü imparator olması bile doğanın gözünde farksızdır (*adiaphoron*).⁷

Aurelius'a göre yaşanılan her anı insanlara verilmiş bir lütuf olarak görmek ve yaşamdaki her anı ciddiyetle geçirmek gerekmektedir:

Yaşamının son günüymüş gibi, işlerinde amaçsızlıktan, inandığın düşünceden heyecanla dönmekten, riyakarlıktan, kendini beğenmişlikten ve paylaşılmış şeylere karşı duyduğun hoşnutsuzluktan kurtulursan her işini gayretle yerine getireceksin (*Med.* II. 5).

Ölüm, yaşam, acı, zenginlik hem iyi hem de kötü insanların başına gelebilecek şeylerdir. Çünkü bunlar insanın için ne utanç duyulacak şeyler ne de onur duyup mutlu olacakları şeylerdir. Kavramsal olarak bakıldığında saydığımız şeyler birer farksızdır,

---

⁷ Bu temanın geçtiği metinler şunlardır: (*Med.* III. 3; IV. 33; IV. 48; IV. 50; VI. 24; VI. 27; VII. 19; VIII. 25; VIII. 31; VIII. 37; X. 31; XI. 16; XII. 27).

yani ne iyi ne de kötüdürler (*Med.* II. 11). Aurelius'a göre bize bağlı olmayanlara karşı dingin, bize bağlı olanlara karşı ise adaletli davranmamız gerekmektedir (*Med.* IX. 31). Bundan dolayı ölümü karşı hissedilmesi gereken duygulanım dingingliktir. Evrensel doğa için acı, zevk, ölüm ve yaşam ne iyi ne de kötüdür. Bundan dolayı doğaya uygun yaşamak isteyen insan saydığımız şeylere ne yönelmeli ne de bunlardan kaçınmalıdır (*Med.* IX. 1). Ölüm duygusunun farksız olduğunu öğreten bu ifadeler hem ölümü arzulayan insanların hem de ölümden kaçan insanların aslında tanrıya karşı saygısızlık yaptığını söylemektedir. Ölüm bize bağlı kılınmayan farksızlardanken "ruhumu bütün kötülüklerden, arzulardan, huzursuzluklardan korumak bana bağlıdır" (*Med.* VIII. 29). O halde bize bağlı kılınmayan farksızlara değil, bize bağlı kılınan olumsuz duygulardan korunmaya özen gösterilmelidir.

Epiktetos kısmında belirtmiş olduğumuz ve *Söylevler* eserinin günümüze kalan kısmında bulunmayan şu cümlede beden ruh için bir yük olduğu söylenmektedir: "Bir cesedi sırtlanmış ufacak bir ruhsun sen" (*Med.* IV. 41). O halde insanın asıl değeri bedenine değil, akıllı olan ruhuna göstermesinde belirir. İnsanın en değerli parçası olan ruhuna beden tarafından hükmedilmemeli; ruh, beden taleplerine boyun eğmemelidir. Beden için her şey farksızdır, çünkü beden idrak yetisine sahip değildir. Akıl ise sadece bize bağlı olanlar konusunda özgürdür, bize bağlı olmayanlar akıl için farksızdır. Bize bağlı olanlar da sadece şimdiki zamanda bizlere bağlıdır, çünkü geçmiş ve gelecek zamandaki eylemler artık bizler için farksızdır (*Med.* VI. 32).

İnsan ne kadar süre yaşarsa yaşasın sadece şimdiki zamanı kaybeder. Geçmiş ve geleceğe sahip olmayan insan ister elli yaşında isterse beş yüz yaşında ölsün, kaybettiği tek zaman şimdiki zamandır (*Med.* II. 14). Ölüm ise şimdiki zamanda yapılan herhangi bir eylemden farklı değildir, o da diğerleri gibi bir eylemdir. O halde yapılması gereken şey şu andan en iyi şekilde yararlanmaktır (*Med.* VI. 2). Bundan dolayı içinde bulunduğumuz zamanı bir bütün olarak değerlendirmemiz gerekmektedir. İnsanın başına ileride gelecek her şey katlanılabilir seviyedir. O halde insanın canını sıkan şeyler geçmiş veya gelecekte değil, şimdi zamandaki yargılarındanadır. Bu düşünce akılda tutulduğu sürece insanı hiçbir şey üzemeyecektir (*Med.* VIII. 36). Ölümün gelecekte bir gün geleceği düşüncesi ortaya çıktığı anda ölüm

düşüncesi hissedilmeye başlanmakta ve ölümün korkutucu görünmesinden dolayı bu his katlanılmaz bir hale gelmektedir. Lakin ölümün kendisi değil, ölüm hakkındaki yanlış yargılar ölümü korkunç hale getirmektedir. Bu yüzden ölüm hakkındaki yanlış yargılar ortadan kalkarsa ölüme dair korku da ortadan kalkar. İnsan yönetici ilkeyi gelecek veya geçmişteki her şeyden ayırabilirse, yalnızca bize ait olan şimdiki zamanı yaşamayı seçerse hayatının geri kalanını dingin bir şekilde geçirilebilir (*Med. XII. 3*).

Geçmiş, geçmişte kaldığı için insana bağlı değildir; gelecek ise daha gelmemiştir, bundan dolayı önemli olan şu anın nasıl yaşandığıdır. Her an değerli olduğu için insanın şu andan itibaren her anını doğaya uygun şekilde sürdürmesi gerekmektedir. İnsan geç kalmadan doğaya uygun bir yaşam sürdürmeli ve tanrıların vermiş olduğu hediye olan yaşamı en iyi şekilde sürdürmelidir. “Çünkü, bugün iyi olabileceken, yarın iyi olmayı yeğlersen haklı olarak ızdırap çekersin” (*Med. VIII. 22*). Doğaya uygun mutlu bir yaşam sürmek içinse neyin doğaya uygun olduğunu ve neyin insanı mutlu ettiğini öğrenmek şarttır. Zenginlik, şan, eğlence gibi şeyler insana mutluluk vermezler, çünkü birer farksızdırlar. İnsanlar mutluluğu ancak insan doğasının talep ettiklerinde bulabilirler. İnsanın doğasının talep ettiklerini uygulayabilmesi için de eğilimlerini ve eylemlerini yöneten öğretilere sahip olması gerekir. Bu öğretiler insanı adil (*dikaios*), ölçülü (*sōphrōn*), cesur (*andreios*), özgür (*eleutheros*) kılan şeylerdir. Bu öğretiler insanı iyi biri yaparken zıttı olan her şey insanı kötü biri yapmaktadır (*Med. VIII. 1*).

İnsan zihni kendini bir izlenim ile sürekli olarak meşgul ederse bir süre sonra o izlenim zihne hâkim olmaya başlar. Çünkü zihni dolduran izlenimlerdir (*Med. V. 16*). O halde sürekli olarak ölümü felaket olarak gören zihin bir süre sonra ölümün sadece felaket olduğu yargısına ulaşacaktır. Fakat sorgulayıp ölümün felaket olmadığını gören ve bu düşüncüyü sürekli olarak zihninde tutan biri için ölüm felaket olmaktan çıkacaktır. Nitekim Aurelius’a göre “kanaatini ortadan kaldırırsan, kötülüğe uğradım şikâyeti ortadan kalkar: Kötülüğe uğradım şikayetini ortadan kaldırırsan, zarar ortadan kalkar” (*Med. IV. 7*). Fikri ölüm üzerinde uyguladığında ölüme yönelik korkular ve endişeler ortadan kalmış olacaktır. Ölüm kendi başına insana zarar veremezken ölüm düşüncesi insanı mutsuz edip geleceğe karşı kaygı beslemesine neden olmaktadır. Bu

yüzden ölümden çok, ölümün kötü olduğu düşünmek ve ölüm hakkında endişelenmek insanı mutsuz kılmaktadır. Unutmamak gerekir ki “her şey düşüncene bağlı, düşüncene de sana” (*Med.* XII. 22). Ölümün farksız olduğunu bilen ve onun kendisi için felaket olmadığını düşünen insan ölümden zarar görmeyecek ve tüm olumsuz duygulardan arınacaktır.

Yaptığı her işi kısa süre sonra öleceğini bilerek yapan ve işlerini “neyi gözeterek yapmam gerekir?” sorusuyla değerlendiren insan hakkında söylenenler filozofun felsefesinin temel taşı olan düşünceyi gözler önüne serer: Eylemlerimiz “yaşayan, düşünen, toplumsal, tanrıyla ortak bir yasaya uyan” (*Med.* VIII. 2) eylemler olmalıdır. Tarih boyunca ölüm ve ölümsüzlük tartışması yapan, ölümsüz olduğunu iddia eden insanların hepsi ölmüştür. Ölümün tarih boyunca uğramadığı hiç kimse yoktur. O halde bu dünyada geçici olduğu unutulmamalı ve her an doğaya uygun yaşanmalıdır. Tıpkı doğadaki diğer tüm canlılar gibi (*Med.* IV. 48). Unutmamak gerekir ki “ölüm sadece doğanın işidir ve hiç kuşkusuz doğayla uyumludur” (*Med.* II. 12). Dolayısıyla ölüm insan için bir felaket değildir, çünkü insanın yazgısında ölüm bulunmaktadır. O halde insan, başına gelmeden önce ölümü kabullenmeli ve yaşantısına odaklanmalıdır. Ölümü beklerken şu iki şey insanı geçici olan aleme katlanmak için motive etmelidir: İlki, kader tarafından başına gelen hiçbir şey doğaya aykırı değildir. İkincisi ise, kendi doğasına ve evrensel doğaya aykırı davranmamak tamamen bize bağlı kılınmıştır, çünkü dışarıdan hiçbir şey buna aykırı davranmaya insanı zorlayamaz (*Med.* V. 10). Aurelius bu iki şeye ek olarak şunlarla yetinmek gerektiğini de eklemektedir: “Tanrıları onurlandırmak, onları methetmek, insanlara iyi davranmak, onlara katlanmak ve sabretmek [gerekir]. Elin ve nefesin sınırlarının içindeki şeylerin sana ait olmadığını, senin kontrolünde olmadığını hatırlamak [gerekir]” (*Med.* V. 33). İnsan ölüm günü geldiğinde, yönetici ilkesine ve tanrıya saygılı olur, yaşantısının sonlanmasından korkmak yerine doğaya uygun yaşayamamaktan korkarsa, o zaman evrene layık biri olur. Bu sayede kendi vatani olan dünyaya yabancı olmaktan kurtulur ve dünyada gerçekleşen hiçbir şeye şaşırılmaz (*Med.* XII. 1). Unutmamak gerekir ki “dünyayı daha az veya daha çok bir süre seyretmeyi umursamayan birini ölüm bile korkutamaz” (*Med.* XII. 35).

Aurelius'un ölüm döşeginde birinin yapması gerekenleri yazdığı metinde, insanın kendi ölümü yaklaştığında kendisinin ve yakınlarının nasıl bir tavır sergilemesi gerektiğini anlatmıştır. İlk olarak ölüm döşeginde yatan birinin başına gelecek en iyi olayın, ölümü beklerken etrafındaki insanların bu durumu felaket olarak görmek yerine nezaketle karşılamaları olduğunu belirtmiştir. Çünkü ölüm insan için bir felaket değil, yaşam kadar doğal bir şeydir. İnsan için kötü olmayan, bize bağlı olmayan, yaşantımızın bir parçası olan ölümden dolayı mutsuz olmak anlamsızdır. Ölen kişi için sevdiklerinin üzülmeye gerek yoktur, çünkü ölümden sonra onun zarar görmesine, üzüntü ve kötülüğe maruz kalmasına neden olan bedeni artık onunla olmayacaktır ve artık ne zarara ne üzüntüye ne de kötülüğe maruz kalacaktır. Başında bekleyen insanların da kendi adlarına üzülmelerine gerek yoktur, çünkü ölen insan kendilerine ait değildir ve insanın hayatına giren insanlar kendileri için emanet gibidir, bundan dolayı geri verme zamanı geldiğinde onları iade etmek insanı üzmemelidir. Düşünürün göre, ölümü bekleyen kişi şunları söylerse ölümü kendi için daha kolay hale gelir: “Bu yaşamdan ayrılıyorum, yakınlarım için öyle çok çaba sarf ettiğim, yakardığım, düşündüğüm yaşamımdan ayrılıyorum, belki yakınlarım bile ardından daha dingin olacaklarını umarak gitmemi istiyor” (*Med. X. 36*). Ölüm döşegindeyken etrafında bulunan sevdiklerinin onun için ağladığını gören Marcus Aurelius bunu anlamsız bulur. Çünkü kendi felsefesinde de savunduğu gibi ölüm farksızdır ve bize bağlı kılınmamıştır. Ölüm aslında korkulacak ve çevresindekilerin hissettiği gibi üzüntü duyulacak bir şey değildir. Bundan dolayı ölüme karşı korku duymamış ve çevresindekilerin matemini anlamsız bulmuştur. Düşünür etrafındakilerin, kendilerinin de ölümlü olduklarını hatırlamalarını, bilgece yaşamalarını bekler ve şunları fısıldar: “Veba hakkında [...] ve müştereken hepimizin ölüm hakkında düşünmesi gerekirken niye benim için ağlıyorsunuz?” (Robertson, 2021: 31)? Marcus Aurelius, ölüm zamanı geldiğinde son kez şu sözleri dile getirmiştir ve yaşantısına veda etmiştir: “Doğan güneşe doğru gidin, ben zaten batıyorum” (Dio'dan akt. Robertson, 2021: 36).

Marcus Aurelius'un son anlarında dile getirdiği ölüm hakkındaki görüşleriyle hayatı boyunca yazmış olduğu ölüm hakkında görüşleri birebir aynıdır. Bu durum, Stoa felsefesinin önemli ilkelerinden olan teorik alan bilgisinin sadece teoride

kalmaması, pratik alanda da uygulanması gerektiği ilkesine uygundur. Düşünür ölümüne dair teorik alandaki bilgisini pratik alanda kusursuzca uygulamıştır. Teoride bilgi sahibi olmak ve teoriyi doğru kabul etmek kolaydır lakin uygulamaya koymak çok da kolay değildir. Aurelius'un dediği gibi “bedenden ayrılması, sönmümlenmesi ya da etrafa dağılması ya da varlığını devam ettirmesi gerektiğinde bu eyleme hazır olan ruh ne muazzamdır!” (*Med.* XI. 3). İnsanlar çoğu zaman ölüm hakkında konuşurken ürperti veya korku duymazlar lakin yakınları öldüğünde veya kendileri ölümüne yaklaştıklarındaki davranışlarıyla geçmişteki söylemleri birbirine uymaz. Aurelius'un bu konuda başarılı olması bilgelik yolunda büyük bir yol aldığıın göstergesidir.

2.6. İntihar

Marcus Aurelius diğer Stoacılar gibi gerekli koşullarda yaşamı terk etmeyi onurlu bulmaktadır, lakin Epiktetos bölümünde de gördüğümüz gibi erdemli yaşamın önünde engel teşkil edecek olayların varlığı söz konusu olduğunda insanın intiharı seçmesi gerekmektedir. Bu konuya değinen Laertios'a göre “bilge haklı nedenleri varsa, örneğin, yurdu ve dostları uğruna, ya da dayanılmaz ağrıları varsa, sakatsa ya da kurtuluşu olmayan bir hastalığın pençesindeyse, yaşamına son verecektir” (DL VII. 130).

Aurelius'a göre insan yaşlandıkça bazı yeteneklerini kaybetmektedir. Nefes almak, yemek yemek gibi bedensel fonksiyonlarında azalma olmuyor olsa da zihni fonksiyonlarında azalmalar görülecektir. Akli yönü bakımından değerli olan insanın akli yönlerinde zayıflama olduğu takdirde ne zaman ölmesi gerektiğine ilişkin kararı vermesi de mümkün olmayacaktır. Yaşlandıkça anlama ve kavrama yetenekleri zayıflayacağı için insanın ne zaman öleceğine karar verirken aceleci davranması gerekmektedir (*Med.* III. 1). Bunama olarak adlandırılan, insanın akli yeteneklerinin yaşlandıkça zayıflaması durumu Stoacıların erdem görüşü önünde bir engeldir. Erdemli yaşam sürmenin temel koşullarından olan akıl sağlamlığı bunadıkça yitirileceği için bunama durumu gerçekleştiğinde insan hafızasını ve karar verme yeteneklerini kaybedecektir. O halde bunama gibi akli yeteneklerin zayıfladığı koşullarda insanın yaşamına son vermesi doğru bir davranış olacaktır. Erdemli bir

yaşam sürmenin önünde engel olan bunama, insanın yaşamına son vermesi için yeterli bir neden olacaktır.

Epiktetos'un kullanmış olduğu dumanlı oda örneği (Epict. Diss. I. 25; IV. 10) Aurelius'ta da karşımıza çıkmaktadır. Eğer ki insan erdemli bir yaşam süremeyecekse dünyayı "burası dumanlı, ben gidiyorum" (Med. V. 29) diyerek terk edebilecektir. İyi biri olarak yaşamımızı sürdürmek bize bağlı kılınan bir durumken halen iyi biri olamayan insan intihar etmeye karar vermelidir. Çünkü doğasında iyilik olan akıl bu şekilde yaşamayı onaylamayacaktır (Med. X. 32). Fakat insanın erdemli bir yaşam sürmesine engel bir durum yoksa yaşamını sürdürmeye devam etmesi gerekmektedir. Önünde engel yoksa yaşamını sürdürmek insanın doğasına uygun bir davranıştır. O halde Aurelius da Epiktetos gibi intiharı erdemli bir yaşam sürmenin mümkün olmadığı şartlarda onaylamaktadır. Epiktetos'a ek olarak yaşlanma ve bunama konularını da ekleyen düşünür için akli yeteneklerin kullanılamayacak duruma gelmesi halinde intiharın tercih edilebilecek bir durum haline geleceğini düşünmektedir.

Marcus Aurelius da Epiktetos gibi insanı oluşturan unsurların ölümden sonra çözülüp kaynağına döneceğini iddia etmektedir. Epiktetos'a ek olarak ruhun bir süre havada durduğunu daha sonra çözülüp ateşe döneceğini eklemektedir. Topraktan oluşan beden de ruh gibi çözülerek bir süre sonra kaynağına geri dönecektir. Bundan dolayı Aurelius da Epiktetos gibi ölümden sonra yaşamın mümkün olmadığını savunmaktadır. Ölümden sonra insanın cezalandırılacağına dair yargı Marcus Aurelius için de anlamsız bir yargıdır çünkü ölümden sonra yaşam yoksa cezalandırılmak da mümkün olmayacaktır. Bundan dolayı ölüm kötü değildir ve ölümden korkmak anlamsızdır. Epiktetos'a ek olarak ölümden sonra insanın duyuları yok olacağı için insanın ölümden sonra ne acı ne de haz duymayacağını savunmaktadır. Düşünür Epiktetos için olduğu gibi ölümü kötü veya iyi görenlerin aksine farksız olarak değerlendirmiştir. Bundan dolayı ölüme karşı ne arzu ne de korku duyulmaması gerekmektedir. İnsanın ölümden korkmasına neden olan yargılar ortadan kalktığı koşulda korku da ortadan kalkacaktır. İnsanın ilgilenmesi gereken asıl konu ölüm değil, ölüm hakkındaki yargılarıdır; bundan dolayı insanı erdemli yapan asıl unsur ölüme karşı vermiş olduğu yargılardır. Aurelius Epiktetos'a ek olarak geçmişin veya

geleceğin deęil, sadece Őimdiki zamanın insana baęlı olduęunu dile getirir, bundan dolayı geleceęe dair korku ve endiŐe beslemek anlamsızdır. Son olarak dűŐünűr dięer Stoacılar gibi belli koŐullar altında farksız olan ۆlűműn seęilebileceęini de savunmaktadır.

SONUÇ

Hakkında doğru olmayan yargılara sahip insanların hayatını olumsuz yönde etkileyen ölüm düşüncesi, çoğu insanın geleceğe dair kaygı ve korku beslemesine neden olmaktadır. Ölüme dair duyulan korku ve endişe insanı mutsuz etmekte ve iyi bir yaşam sürmesi konusunda engel teşkil etmektedir. Bundan dolayı ölümü tanımak ve ölüm hakkında doğru olmayan yargılardan kurtulmak için öncelikle ölüm izlenimine nasıl ulaşıldığını ortaya koymak, ölüm hakkındaki yargıları düzenlemek ve ölümü tanımlamak gerekmektedir.

Ölümü tanımlamadan önce ölümün öznesi olan insanı tanımlamak daha uygun olacaktır. İnsan topraktan yapıma geçici bedenden ve tanrısal olan akıldan ibarettir. Bu görüş konusunda iki filozof da hemfikirdir. Beden, geçici ve zarar görmeye açık yapısından dolayı insanın zayıf parçasıyken tanrısal olan aklı insanı güçlü kılmaktadır. İnsan, hayvanlarla ortak olan bedenine değil, tanrılarla ortak olan aklına değer vermelidir; çünkü sadece aklının etkinlikleri insana bağlıdır. Epiktetos eserinin pek çok yerinde aklın yetilerden bahsetmektedir. İlk olarak karşımıza çıkan mantık yetisidir. Epiktetos'a göre insan mantığına yatan her şeye katlanma yetisine sahiptir. O halde ölüm mantığımızı uygun hale getirilirse insan için katlanılabilir bir hale bürünecektir. Ölüm korkusundan kurtulmak için yapılması gereken şey ölüm düşüncesini mantık ilkeleriyle uzlaştırmaktır. Aklın etkinliklerine değinilen bir diğer bölümde ise izlenimleri anlamlandırma yetimizden söz edilmektedir. İnsanın bu yetiyi kullanmayı öğrenmesi doğaya uygun yaşamasını sağlayacaktır. Aklın etkinliklerinin geçtiği başka bir bölümde ise irade yetisinden söz edilmektedir. İrade yetisi diğer yetiler için birer kontrol mekanizması ve yönlendiricidir. İnsan, irade yetisi vasıtasıyla erdemli ya da erdemsiz davranmaktadır. İnsanın erdemli davranabilmesi, izlenime uygun değeri biçmesi ve aralarında seçim yapması ile mümkündür. Örneğin insan, doğasına uygun olan ölümden kaçır, doğasına uygun olmayan ölümsüzlük için çaba gösterirse erdemsiz davranmış olur. Bundan dolayı insanın hem ölümü hem de yaşamı doğasına uygun şekilde kabullenmesi gerekir.

Marcus Aurelius'a göre beden bize ait olmayanlardan, akıl ise bize ait olanlardandır. Bundan dolayı insanın özen göstermesi gereken asıl kısmı aklıdır. İnsan

yaşantısı boyunca erdemli davranır, kaderine rıza gösterir ve sadece şimdiki zamanı yaşamak için çaba gösterirse dingin bir yaşam sürdürebilecektir. Aklın yetileri kendini inceleme, planlama ve eylemleri tamamlamadır. Aklın yetilerinden olan akıl yürütme vasıtasıyla insan doğaya uygun davranabilmekte ve iyi işler yapabilmektedir. İnsanda kendi eylemi olmayan şeylere ve bedene karşı olana yönelik tercihte bulunma gücü yoktur. Kişinin sadece kendi eylemlerine karşı tercih gücü bulunmaktadır. Bundan dolayı insan ölüme karşı tamamen özgür değildir, fakat ölüme yönelik yargılarında ve ona karşı sergileyeceği tutum konusunda tamamen özgürdür. Bundan dolayı insan ölümü ötelemek veyahut müdahale etmeye çalışmak yerine ölüme dair yargılarıyla ilgilenmelidir.

Gerçekliği ayırt etmeye yarayan izlenim kavramı Epiktetos ve Marcus Aurelius'un felsefesini anlamak için önemli bir kavramdır. Epiktetos'a göre insan özgür olabilmek ve mutlu bir yaşam sürebilmek için izlenimleri iyi kullanabilmelidir. Epiktetos izlenimlere karşı her gün alıştırmayı önermektedir. Çünkü insanın zihnine yerleşmiş olumsuz duygulardan kısa sürede arınması pek de kolay olmayacaktır. Örneğin ölüm düşüncesine karşı insan sürekli olarak alıştırmayı yapmalı ve ölüme dair doğru yargıya ulaşmalıdır. Bu sayede ölüme karşılaşan insan ölüm düşüncesini daha kolay kabul edecektir. İzlenimlerle karşılaşan kişi, izlenimlerin ilk hali olan kavrayıcı izlenime onay vermeli ve onlara karşı yanlış yargılara kapılmamalıdır. Örneğin insanın bir yakını öldüğünde yapılması gereken tek yorum yakınım öldü olmalıdır. Bu sayede ölüme anlam yüklenmemiş ve ilk haline onay verilmiş olacaktır. Marcus Aurelius da Epiktetos gibi izlenimi ilk haliyle görmek gerektiğini dile getirir; ona göre de izlenimleri olabildiğince yalın haliyle değerlendirmek ve sadece apaçık yönlerine değer vermek gerekir. İzlenim ile onay arasındaki süreç ise şu şekilde ilerler: İlk olarak izlenimler yönetici ilkenin onayına sunulur. Kişi bu izlenimi evetler veyahut değiller. Onaylanan izlenim gerçekliğe uygun değilse ortaya sanı çıkar ve bu insan için bir kötülük olur. Fakat izlenim gerçekliğe uygunsuzsa bilgi veya doğru sanı ortaya çıkar, bu durum insanın mutluluğuna ve iyiliğine neden olur. O halde ölüme karşılaşan zihin, ölümün kötü olduğuna dair yargıya onay verirse insan ölüme karşı kötü duygular beslemeye başlayacak ve ölümden kaçınmak için yanlış davranışlarda bulunacaktır. Fakat ölüme karşılaşan zihin ölümün yaşamın

bir parçası olup bu olayın doğaya uygun olduğuna onay verirse ölüme ve yaşama karşı rıza gösterecek ve olumlu duygulara kapılacaktır. Ek olarak kader hiçbir şekilde bozulmaz ve zorunlu olarak gerçekleşir, lakin onay verme yetisi konusunda insan tamamen özgür bırakılmıştır. O halde ölüm hakkında doğru olmayan yargılardan kurtulmak tamamen insanın elindedir. Marcus Aurelius'a göre dürtü vasıtasıyla izlenimler incelenebilmektedir. Dürtü, insan ruhunun bir parçasıdır, insan ruh dinginliğini ve huzurunu koruma gücüne sahiptir ve bu nedenle kötü duygularını yok sayabilir. O halde korku, endişe gibi kötü duyguların nedeni olan yanlış izlenimlerden arınmak ruhun gücü dahilindedir. Ölüm hakkındaki kötü izlenimlerden arınmak insanın ruhunun da iyileşmesini sağlayacaktır. Çünkü insana asıl zarar veren ölüm değil, ölüm hakkındaki yargılarıdır. Doğru olmayan yargı ortadan kalkarsa zarar da ortadan kalkacaktır. İnsanın izlenime onay vermesinin asli nedeni onay verdiği şeyi kendisi için doğru görmesidir. Gerçekliğe uygun olmayana onay vermesinin nedeni ise tamamen bilgisizliğidir. Her iki filozofa göre de insanın başına gelen kötülüklerin nedeni bilgisizliktir. Epiktetos'a göre her insan doğası gereği iyiliğe yönelim gösterir ve kendisi için en iyiyi amaçlar. Kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilmeyen insan bilgisizliğinden dolayı yapmış olduğu hatadan dolayı mutsuz olur ve korku gibi olumsuz duygulara kapılır. Bilgisizliğin kaynağı ise insanların genel ilkelerin bilgisine sahip olmamalarıdır. Doğaya uygun davranıp erdemli bir yaşam sürmek isteyen insanın yapması gereken, iyinin ve kötünün bilgisine ulaşmak için gerekli olan genel ilkeleri öğrenmektir. Öğrenmenin yolu ise felsefe ve eğitimdedir. Marcus Aurelius da başımıza gelen kötülüğün kaynağının bilgisizlik olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre ölümün bize bağlı olmadığını bilmeyen insanlar korkuya ve üzüntüye kapılmakta ve bilgisizliğinden dolayı onların başlarına kötülük gelmektedir. Bu korkudan arınmak isteyenlerin yapması gereken şey ölümün iyi, kötü veyahut farksız olup olmadığını öğrenmektir. Ek olarak izlenimleri sürekli olarak tanımlamak ve sorgulamak gerekmektedir, çünkü sadece anlamak ve tanımak korkuyu yenmek için bazı durumlarda yeterli olmayacaktır. Bunun nedeni korkulara dair verilen yargıların zihinde fazlasıyla yerleşmiş olmalarıdır. Korkuları tamamen yenebilmek için korku gibi olumsuz duygulara karşı her gün pratik yapmamız gerekmektedir. İnsan ancak o sayede zihnine yerleşmiş olan korkulardan arınabilecektir.

Epiktetos ve Marcus Aurelius iyi, kötü ve farksız konusunda mutabıktır. İyiler aklıbaşındalık, ölçülülük, cesaret gibi şeylerken kötülükler iyilerin zıttı olan akılsızlık, ölçsüzlük, adaletsizlik, korkaklık gibi şeylerdir. Farksızlar ise ölüm ve yaşam, sağlık ve hastalık, haz ve acı gibi şeylerdir. İyi ve kötü tamamen insan iradesine bağılyken farksızlar konusunda insanın irade ortaya koyma şansı bulunmamaktadır. Farksızlar özü itibariyle iyi veya kötü değildir, özlery aynı olmasına rağmen kullanışta farklılaşırlar. O halde ölüm insanların iradesi altında değildir. İnsanın iradesi altında olan asıl şey farksız olan ölüme karşı takınmış olduğu tavidir. Örneğın ölümün kötü olduğuna dair beslenen yargıdan dolayı ona karşı korku hissetmek insan için kötüyken ölümün kötülük olmadığına dair yargıdan dolayı cesaret hissetmek insan için iyidir. Bundan dolayı farksızları nasıl yargılamak gerektiğini bilmek mutlu ve iyi bir yaşam için şarttır.

Epiktetos kullanmış olduğu bize bağılı olanlar kavramıyla ahlak felsefesinin temellerini atmış ve insanın özgürlük alanlarını belirlemiştir. Bize bağılı olanlar kendi eylemlerimizle belirlenen, değer yargısı, eyleme yönelik dürtü ve iştah ya da kaçınmayken, bize bağılı olmayanlar mal, ün, beden gibi eylemlerimizle belirlenmeyen her şeydir. Bize bağılı olanlar insan aklının etkinlikleriyken bize bağılı olmayanlar farksızlardır. İyilik ve kötülük bize bağılı olan insan ruhunun etkinliklerinden kaynaklanmaktadır ve bu etkinlik alanı dışında iyilik ve kötülükten bahsetmek mümkün değildir. Marcus Aurelius bize bağılı olanlar kavramını eserinde çok fazla kullanmıyor olsa da Epiktetos gibi ruhun etkinliklerinin bize bağılı kılındığını kabul etmektedir. Epiktetos'a göre insan ruhu etkinlikleri vasıtasıyla yargıda bulunma ya da bulunmama, eyleme ya da eylememe ve iştah duyma ya da duymama konusunda irade sahibi olmuştur, bundan dolayı insanın yaşantısı boyunca tüm seçimleri veyahut eylemleri ruhun etkinlikleriyle açıklanmaktadır. Bize bağılı olmayanlar, yani farksızlar ise insan iradesinde değildir. İnsanın ruh bakımından kendisini geliştirmesi gereken üç konudan biri olan hoşlanma konusunda ilerlemek için üç etkinliğe başvurması gereklidir. İnsan hoşlanma duygusunu ortaya çıkartan iştah duyduklarına ulaşma ve kaçındıklarından uzak durma konusunda başarısız olursa ortaya tutku çıkacaktır. Keder, kıskançlık gibi duyguların kaynağı bu duygulardır. Ölümsüzlüğe karşı iştah duymak ve ölümden kaçınmak tutkulara neden olacak ve insanı mutsuz edecektir.

Bundan dolayı insan iştahını iyiyi istemeye, kaçınmayı ise kötüden uzak durmaya yönlendirmelidir. Bu konuda amacına ulaşan kişi hayatını hiç zorlanmadan, korku ve kaygı duymadan geçirecektir. Korku ve kaygıdan kurtulmak için insanın yapması gereken bir diğer şey ise bize bağlı olanlara karşı ihtiyatlı, bize bağlı olmayanlara karşı da cesur davranmaktır. Kişinin ölüme karşı korkak değil, cesur olması gerekmektedir; insan bu sayede ölüme karşı olumsuz duygulardan uzaklaşabilecektir. Evrensel doğa ile insan doğası uyumlu olduğu için insan kaderine rıza göstermeli ve ondan kaynaklanan hiçbir şeye isyan etmemelidir. Örneğin kaderinden kaynaklanan hastalığa isyan etmemeli, erdemli bir şekilde hastalığa rıza göstermeli ve hastalığın ardından geleceğini düşündüğü ölümden korkmamalıdır. Ne hastalık ne ölüm bize bağlı olanlardan değildir. Bu yüzden insanın onlara karşı sadece rıza göstermesi gerekmektedir. İnsan, bize bağlı olmayanlar konusunda özgürdür ve bu özgürlüğü kimse elinden alamayacaktır. Aynı durum özgürlük alanını kapsayan dürtü ve iştah için de geçerlidir. Bundan dolayı insanın dürtülerinin önüne sadece başka bir dürtü geçebilecektir aynı durum iştah için de geçerlidir. İnsan ruhun etkinlikleri konusunda irade sahibi olduğu için bize bağlı olanlara karşı sorumlu, farksızlar konusunda irade sahibi olmadığı için ise bize bağlı olmayanlara karşı bağımsız yaratılmıştır; bundan dolayı insanın ölüme irade gösterme şansı olmasa da ölüme karşı göstermiş olduğu tavır konusunda irade sahibidir. O halde ölüm değil, ölüme karşı nasıl tavır takındığı insana bağlıdır. İnsanlar kendi iradesi altına bırakılan ruhun etkinlikleri yerine iradesinden bağımsız olan farksızlara yönelerek başarısız olmaktadır ve bunun nedeni de bilgisizlikleridir. Kendisi için her zaman en iyisini isteyen insan iyinin veyahut kötünün bilgisine ulaşmadan bu konuda başarılı olamayacaktır, bundan dolayı insan erdem üzerine eğitim almalıdır. Doğaya uygun yaşamdaki en büyük engellerden biri doğaya uygun olan dürtülerin ya da iştahların önüne geçen baskın dürtüler ya da iştahlardır. Örneğin ölüme karşı kayıtsız kalamamızın en büyük nedeni ölümsüzlüğe karşı duyduğumuz istektir. İnsan doğayla uyumlu olmayan ölümsüzlük isteğinden arınırsa ardından gelecek ölüme karşı kayıtsız kalması daha da kolaylaşacaktır. Fakat tüm bunları yapmak ölüme karşı erdemli bir yaşam sürmek için yeterli değildir. Teorik alan üzerine bilgilerin öğrenilmesinin ardından yapılması gereken teorik alanın bilgisini pratik yaşamda uygulamak ve sürekli olarak kendini bu

konuda geliştirmektir. Kişi ancak bu sayede hem iyi bir yaşamın teorisine hem de bunun pratik karşılığına sahip olabilecektir.

Marcus Aurelius, Epiktetos'ta olduğu gibi ruhun etkinliklerine büyük önem vermiştir. Özellikle onun düşüncesinde yargı etkinliğiyle yargı yetisinin, iştahla evrensel doğanın ve dürtüyle de insan doğasının eşleştirilmesi, işleri daha kolay hale getirmiştir. Düşünüre göre insan evrensel doğadan kaynaklanan olaylara karşı dingin, kendi doğasına karşı ise adaletli olursa evrensel doğadan kaynaklan olaylardan etkilenmez ve kendi seçimlerinden dolayı erdemli bir tavır takınmış olur. Bundan dolayı insan kaderinden kaynaklanan olaylara karşı isyan etmemeli ve kaderinin sınırlarını aşan şeyleri istememelidir. Tanrılar tarafından insana verilen akıl, kaynağı olan tanrıyla bir bağa sahiptir. Bundan dolayı insan tanrısal olan aklını yetkinleştirir ve onun yolundan giderse mutsuz olmaz ve gayesi olan mutluluğa ulaşabilir. Tanrısal öngörüyle yönetilen doğa ile tanrısal olan akıl tarafından yönetilen insan arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Buradan evrensel doğayı inceleyen insan, kendi doğası hakkında fikir sahibi olabilir. Bundan dolayı "doğaya uygun yaşama" ifadesi hem evrensel doğayı hem de insan doğasını içermektedir. Stoa düşüncesinde mutlu bir yaşam sürmenin koşulu erdemli bir yaşam sürmektir. Aurelius'a göre erdemli bir yaşam sürmek için ruhun etkinliklerini geliştirmek gerekmektedir. Örneğin gerçeklik ile uyum olmayan bir yargıya onay veren ruh tutkulara kapılacak ve erdemli bir tavır takınamayacaktır, bundan dolayı ruhu tutkulardan arındırmak gerekmektedir. Örneğin korkuya neden olan ölüm düşüncesi açıklanmalı ve cesaret erdemiyle uyumlu bir yargıya onay verilmelidir. Doğada var olan madde zamanla başka bir şeye dönüşerek varlığını devam ettirmektedir. O halde doğanın parçası olan insan da bu dönüşümün parçası olacak ve başka bir varlığa dönüşecektir. Bundan dolayı bu değişimin parçası olan insan değişimi sağlayan ölüme karşı korku beslememelidir, çünkü ölüm doğanın bir parçasıdır. Evrensel doğa için ölüm veya yaşam ne iyi ne de kötü olan bir farksızdır. O halde insan onlardan ne kaçınmalı ne de onlara yönelmelidir.

Epiktetos'a göre insanın gerçekten zgr olması için ölüm korkusu gibi olumsuz duygulardan arınması gerekmektedir. Bunun için iyi olan şeylere iştah duymalı, kötü olanlardan da kaçınmalıdır. İradeyi bize bağlı olanlara karşı yönelmeli

ve bize bağlı olmayanlardan kaçınmak için de uğraşmamalıdır. Çünkü bize bağlı olmayanlardan insanın kaçınması mümkün değildir ve kaçınmaya çalışmak daha çok korkunun, acının doğmasına neden olacaktır. Bize bağlı olmayanlara karşı takınılması gereken duygu durumu kayıtsızlıktır.

Marcus Aurelius da insanın özgürlük alanının bedende değil akılda olduğunu dile getirmektedir. Filozofa göre ruhun etkinlikleri haricinde hiçbir Şey insana zarar veremez. Çünkü zararın nedeni insanın vermiş olduğu yargılardır. İnsana zararı bize bağlı olmayan ölüm değil, ölüme karşı beslediğimiz olumsuz duygular verir. Demek oluyor ki insan için iyilik veya kötülük sadece kendi iradesi izin verdiği sürece vardır ve insanın seçimlerinden kaynaklanan kötülük haricinde insan için kötülük yoktur. Bize bağlı olmayanlara karşı iştah duymama ve onlardan kaçınmama düşüncesi Epiktetos'un düşüncesinde olduğu gibi Marcus Aurelius'un düşüncesinde de bulunmaktadır. Marcus Aurelius, Epiktetos'un felsefesine ek olarak zgrlğ Şimdiki zamanla sınırlandırmaktadır. Çünkü insan sadece Şimdiki zamandaki olaylar bakımından özgürdür ve geçmiş ya da gelecek zamanı değiştirmesi mümkün değildir. Ek olarak, yaşantımızdaki kötülüklerin tek nedeni geçmiş veya gelecek zamanda yaşanan Şeyler değil, onlar hakkındaki yargılarımızdır. Bundan dolayı insanın zgr olmadığı gelecek zamanda gerçekleşecek olan ölüme karşı korku beslemesi anlamsızdır. Çünkü insanın özgürlüğü dahilinde olmayan hiçbir Şeyi değiştirmeye gücü yetmeyecektir.

Ölüm korkusunun ardındaki sır perdesinin kalkmasının ve insanın ölümün ne olduğunu anlamasının ardından ölüme karşı beslenen korku bir anda azalacaktır. Çünkü insanların korkularının en büyük nedeni korku besledikleri Şeyi tanımıyor olmalarıdır. Öncelikle lm korkusuna neden olan unsurlara çözüm sağlamak ölüme ilişkin korku bildiren yargılara çözüm sağlamak anlamına gelecektir. Ölümün korku olarak görülmesinin ilk nedeni olan ölümden sonra cezalandırılacağı düşüncesi her iki düşünür için de doğruyu yansıtmamaktadır; çünkü her iki düşünür için ölüm dönüşüm ve zlm anlamına gelmektedir. Beden ve akıllı ruh ölümden sonra doğanın içinde çözülecek ve yaratıcı doğaya geri dönecektir. Ölümden sonra hem ruhu hem de bedeni çözülecek olan insan benlik olarak var olmaya devam etmeyeceği için

cezalandırılacağına dair korku da doğru olmayacaktır. O halde ölümden sonra cezalandırılmaktan korkmak doğru değildir. Ek olarak ölüm bir göç olsa dahi tanrıların asla kötülük yapmayacağı göz önünde bulundurulsa tanrılar tarafından cezalandırılma yargısı yine de yanlış olacaktır.

Epiktetos'a göre insanın korku gibi olumsuz duygulara karşı öğretiler üretmesi gerekmektedir, çünkü öğretiler insana yol gösterir. Karşılaşılan izlenimler insan için yanıltıcı olabileceğinden dolayı o izlenimlerin neye hizmet ettiğini öğrenmek gerekir. Örneğin sevdiği kişinin ölümü ile karşılaşan kişi ölümün kötü olmadığını doğaya uygun olduğunu bilmezse bu duruma karşı besleyeceği duygular kendine zarar verecek ve kendisine kötülük yapacaktır. İzlenimlere sahip olduğu koşulları gözden geçirdiğinde kaybettiği kişinin kendisine ait olmadığını, ölümün farksız bir şey olduğunu, dolayısıyla üzülmemesini gerektiğini görecektir ve ölüme karşı kayıtsız kalacaktır. İnsanın aklına yerleşmiş korkulardan arınması kolay değildir, bundan dolayı sürekli olarak karşılaşılan izlenimlere karşı kişi kendini sınamalıdır. İzlenimle karşılaştığı an erdemlere uygun tavrın ne olduğunu sorgulamalı ve doğaya uygun onayın ne olduğunu tespit edilmeye çalışmalıdır. Bu sayede akla yerleşmiş korkular yerini cesaret erdemine bırakacaktır. Bunun için de iyi ve kötünün, yani erdemin bilgisinin sürekli olarak tekrar edilmesi, devamlı akılda tutulması gerekmektedir.

Marcus Aurelius'a göre insan yaşantısının her anını en iyi şekilde geçirmelidir. Tanrı tarafından insana verilmiş lütuf olan yaşamın her günü, son günmüş gibi yaşanmalı ve yaşamın anlamlı olduğu sürekli hatırlanmalıdır. Yaşam ne zaman son bulursa bulsun, unutulmaması gereken en önemli husus insanın sadece şimdiki zamanın kaybedildiğidir. Bundan dolayı ölüm henüz gelmeden onun gelecekte geleceği düşüncesine kapılıp şu anı yaşamaktan geri durulmamalı ve her an dingin bir şekilde yaşanmalıdır. Şu anı değerlendirmenin en doğru yolu ise her seçimde erdemli olan şeyi tercih etmektir. İnsan zihnini sürekli olarak olumsuz yargılarla doldurursa zihne olumsuz düşünceler hâkim olmaya başlayacaktır, bundan dolayı olumsuz yargılardan arınmak için sürekli olarak yargıları sorgulayarak yerine uygun olan yargılar yerleştirilmelidir.

İntihar, ölüm konusunun en önemli başlıklarındandır. Farksız olan ölüm ve yaşam koşullara bağlı olarak tercih edilebilecek iki olgudur. Yaşam tercihin konusuyken belli koşullar altında ölümden tercihin konusu olabilecektir. İkisi arasında seçim yapmak gerektiğinde koşullar neyi gerektiriyorsa o seçilmelidir. Ne ölüme karşı arzu duyup her dakika ölüme yaklaşmalı ne de ölüme karşı korku besleyip ölümden kaçınılmalıdır. Tanrının müsaade ettiği kadar yaşamalı ve ölme vakti geldiğinde ölüm tercih edilmelidir. Ölüm zamanının gelip gelmediğini tespit etmek ise büyük önem taşımaktadır. Örneğin bize bağlı kılınan doğruluğu seçtiğimiz koşulda farksız olan ölümlerle tehdit edilen kişi ölme pahasına erdemli olan doğruluğu seçmeli ve ölüme razı olmalıdır, çünkü ölümden kaçmak mümkün değildir fakat erdemi seçmek bize bağlı kılınmıştır.

Epiktetos ve Marcus Aurelius'un ölüm hakkında görüşleri kendinden önce yaşamış Stoacı olmayan düşünürlerden büyük ölçüde ayrılmaktadır. İlk olarak çoğu düşünürden farklı olarak her iki düşünür de ölümden sonra insanın oluşturan unsurların çözünerek özlerine döneceğini iddia ederek ölümden sonra yaşamın önünü kapatmışlardır. Bu durum ilk olarak ölüme dair doğru olmayan yargılardan olan ölümden sonra cezalandırılacağı düşüncesinin önüne geçmektedir. Ölümden sonra yaşam olmadığı için insanın cezalandırılması mümkün olmayacaktır. Ek olarak insanın duyumsama gücü ortadan kalktığı için acı veyahut haz duyması mümkün olmayacaktır, bundan dolayı ölümden sonra insan ne acı ne de haz duyacaktır. Bu iki durum ölümün kötülük olarak algılanmasına neden olan yargıların doğru olmadığını ortaya çıkarmaktır ki tam da bu yüzden ölüm korkusu anlamsızlaşacaktır. Onları diğer düşünürlerden ayıran bir diğer nokta şu şekildedir: Her iki düşünür için de ölüm iyi veyahut kötü değildir, çünkü ölüm ne iyi ne de kötü olan farksızlardandır. Ölümün gelişini engellemek mümkün olmadığından, ölüm er ya da geç onunla yüzleşecek insana bağlı kılınmamıştır. İyi ve kötünün sadece bize bağlı kılınan iradede olduğu düşünüldüğünde insanın ölümlerle değil, ölüme dair yargılarıyla ilgilenmesi gerekmektedir. Bundan dolayı gerçeklikle uyuşmayan yargılardan kaynaklanan tutkuların arınmak için gerçeklikle uyuşmayan yargıları tespit edip yerlerine gerçeklikle uyuşan yargılar konulması gerekmektedir. İnsanın erdemli davranmasının koşulu farksızlara karşı vermiş olduğu yargılardadır. Farksızlardan olan ölüm koşula

göre tercih edilebilir veya tercih edilmeyebilir bir olgudur. Bundan dolayı erdemli yaşamının önünde bir engel bulunduğunda ve bu durum bize bağlı olmadığında ölüm tercih edilebilir olacaktır. Kişi erdemli bir yaşam süremeyecekse intihar edebilecektir. İntihar konusu Stoacı olmayan diğer düşünürlerden Epiktetos ve Marcus Aurelius'u ayıran en önemli noktalardandır.

Son tahlilde insanın ölümü gerçekliğe uygun bir şekilde tanımlaması elzemdir. Çünkü ölümü tanımayan kişinin ölüme karşı yanlış yargılar besliyor oluşu kişinin erdemli bir yaşam sürmesinde büyük bir engel oluşturmaktadır. Ölümün tanımlanması hem erdemli bir yaşam sürmenin önündeki engellerden birinin ortadan kalkmasına fayda sağlayacak hem de kişinin ölümden kaynaklı olarak acı çekmesinin, mutsuz olmasının ve korkmasının önüne geçecektir. Çalışmanın asli amacı Epiktetos ve Marcus Aurelius'un öğretileri vasıtasıyla ölümün tanımlanmasını sağlamaktır. Bu vasıtayla insanlar ölüme karşı zihnine yerleşmiş, gerçekliğe uygun olmayan düşüncelerinden arınabilecek ve yerlerine gerçekliğe uygun düşünceleri koyabileceklerdir. Ölüm hakkında gerçekliğe uygun düşüncelere sahip olan insan ise erdemli bir yaşam sürüp erdemli bir şekilde ölecektir.

KAYNAKÇA

- Aristoteles. (1997). *Nikomakhos'a Etik*. (S. Babür, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Aristoteles. (2004). *Doğa Bilimleri Üzerine*. (E. Günce, Çev.). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Aristoteles. (2018). *Ruh Üzerine*. (Ö. Aygün & Y. G. Sev, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi 1*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, A. (2008). *İlkçağ Felsefe Tarihi 4*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aurelius, M. (2019). *Kendime Düşünceler*. (Y. E. Ceren, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Brun, J. (2003). *Stoa Felsefesi*. (M. Atıcı, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cevizci, A. (2011). *Sokrates*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cicero, M. T. (2012). *Tanrıların Doğası*. (Ç. Menzilioğlu, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Cicero, M. T. (2021). *Kader Üzerine*. (C. C. Çevik, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cicero, M. T. (2021). *Tusculum Tartışmaları*. (Ö. Kerim, Çev.). Ankara: Dolion Yayınları.
- Çevik, C. C. (2021). *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları*. İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Durkheim, E. (2013). *İntihar*. (Z. İlkelen, Çev.). İstanbul: Pozitif Yayıncılık.

- Empricus, S. (2017). *Kuşkuculuk*. (M. K. Sütçüoğlu Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Epiktetos. (2013). *Söylevler*. (B. Akar, Çev.). İstanbul: Divan Kitap.
- Epiktetos. (2019). *Enkheiridion*. (C. Çevik, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Epiküros. (2015). *İki Çiçek Arasında Çiçekli Bir Bahçe*. (O. Erdem, Çev.). İstanbul: Arya Yayıncılık.
- Epiküros. (2019). *Özdeyişler Mektuplar ve Aforizmalar*. (G. Renas, Çev.). İstanbul: Arya Yayıncılık.
- Gellius, A. (1927). *Attic Nights, Volume III: Books 14-20*. (J. C. Rolfe, Trans.). Cambridge: Harvard University Press.
- Hadot, P. (2021). *İçsel Kale*. (H. Can Utku, Çev.). İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Kaya, M. (2018). *Felsefe ve Ölüm Ötesi*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Laertios, D. (2020). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. (C. Şentuna, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lucretus (2011). *Doğanın Evrimi*. (T. Erdem, Çev.). İstanbul: Arya Yayıncılık.
- Molacı, M. (2019). “Stoacı Sevinç”, *Düşünbil Dergisi* (84). Ankara: Düşünbil Yayıncılık, s. 48-52.
- Molacı, M. (2020). *Stoa Fiziği*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Molacı, M. (2021a). “Erken Dönem Stoa Düşüncesinde Erdem”, *Felsefe Arkivi* (54), s. 1-28.
- Molacı, M. (2021b). *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Molacı, M. (2021c). *Musonius Rufus'tan Kalanlar*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Molacı, M. (2021d). *On Kavramda Stoa*. İstanbul: Runik Kitap.
- Molacı, M. (2023). *Erken Dönem Stoacıardan Seçme Fragmanlar*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Platon. (2013). *Menon*. (F. Akdemir, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2014). *Protagoras*. (F. Akdemir, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2014). *Sokrates'in Savunması*. (F. Akdemir, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2015). *Phaidon*. (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2016). *Gorgias*. (F. Akdemir, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2020). *Phaidros*. (A. Çokona, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültürleri Yayınları.
- Robertson, D. (2021). *Roma İmparatoru gibi Düşünmek*. (Ş. Alev, Çev.). İstanbul: Beyaz Baykuş Yayınları.
- Seneca, L. (2007). *Tanrısız Öngörü*. (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Seneca, L. (2014). *Doğa Araştırmaları*. (C. C. Çevik, Çev.). İstanbul: Jaguar Kitap.
- Seneca, L. (2018). *Ahlak Mektupları*. (T. Uzel, Çev.). İstanbul: Jaguar Kitap.
- Seneca, L. (2021a). *Öfke Üzerine*. (C. B. Özşar, Çev.). İstanbul: Biblos Kitabevi.
- Seneca, L. (2021b). *Teselliler*. (K. Saralioğlu, Çev.). Ankara: Fol Kitap.
- Stock, S. G. (2021). *Stoacılık*. (M. Molacı, Çev.). Ankara: Fol Kitap.